

BY, MARSK OG GEEST

By, marsk og geest 26

Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget 2014

**By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og
Innovationsstyrelsens retningslinier.**

**Redaktion: Mette Højmark Søvsø, Søren Mulvad, Bo Ejstrud, Gudrun Gormsen,
Flemming Just, Niels Algren Møller, Morten Søvsø, Sine Kristensen.**

Layout: Kirk & Holm.

Tryk: PE-offset

Copyright: 2014 Forlaget Liljebjerget

**Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i 1997 til minde om
og med testamentariske midler fra Ellen og Christian Almhede.**

**Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han udgav i årene
1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Lilibierget udi Ribe“. Om disse
bogudgivelser og trykkeriet se By, marsk og geest 10, 1998.**

ISBN 978-87-89827-45-7

ISSN 0905-5649

**Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne
til bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør
berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.**

Indhold

Lars Grundvad og Martin Egelund Poulsen

**Nørregårdgravpladsen fra tidlig
enkeltgravskultur ved Nørre Holsted s. 07**

**An Early Single-grave Culture burial
site from Nørregård near Nørre Holsted s. 18**

Morten Søvsø

**Jyske stormandsgårde i ældre middelalder
– Primært belyst ved eksempler fra Ribe-egnen s. 19**

**Early Medieval large Magnate Farms from Jutland
– primarily illustrated by examples
from the environs of Ribe. s. 36**

Troels Bo Jensen

**Pottemageren i Enderup
– en analyse af affaldet fra en middelalderlig
pottemager i Sydvestjylland. s. 39**

**The Enderup pottery workshop
– An analysis of a waster from a medieval
pottery in South-western Jutland. s. 54**

Julia Trinkert

**Eine Auswahl mittelalterlicher Holzsulpturen und
Ausstattungsstücke aus nordschleswigschen Kirchen
in Sydvestjyske Museer in Ribe s. 56**

**Middelalderlig træskulptur og
andet inventar fra nordslesvigske kirker
i Sydvestjyske Museers samling s. 75**

Peter Munch Jensen (†1960-2014)

En troldkvinde må du ikke lade leve s. 77

Thou shalt not suffer a witch to live s. 96

Nørregårdgravpladsen fra tidlig enkeltgravskultur ved Nørre Holsted

Af Lars Grundvad og Martin Egelund Poulsen

Fra november 2011 til juli 2012 undersøgte Museet på Sønderskov et areal på 65.000 m² nord for E20-motorvejen ved Nørre Holsted. Årsagen til den omfattende udgravning var Danish Crowns kommende etablering af et kreaturslagteri på grunden. Her blev der afdækket spor efter fem fladmarksgrave fra enkeltgravskulturen (2800-2350 f.Kr.), og derudover fremkom blandt andet et omfattende bopladsmateriale fra senneolitikum og bronzealderen samt gårde fra yngre jernalder (Grundvad 2013). Museet har tidligere opereret i området i forbindelse med motorvejsbyggeriet i starten af 1990'erne. Her bød de tilstødende arealer mod syd på en jordfæstegrav fra enkeltgravskulturen, huse fra senneolitikum og ældre bronzealder, en indhegnet landsby fra førromersk jernalder samt en middelalderlig landbebyggelse (Rindel 1993, 18 ff.). Senere blev der på nabomatriklen mod vest undersøgt to fornemt udstyrede grave fra tidlig enkeltgravetid (Hertz 1999a). Disse grave skulle vise sig at have relation til de fem nyopdagede gravanlæg. Der var således tale om én samlet gravplads, som kan kategoriseres som en fladmarksgravplads (fig. 1).

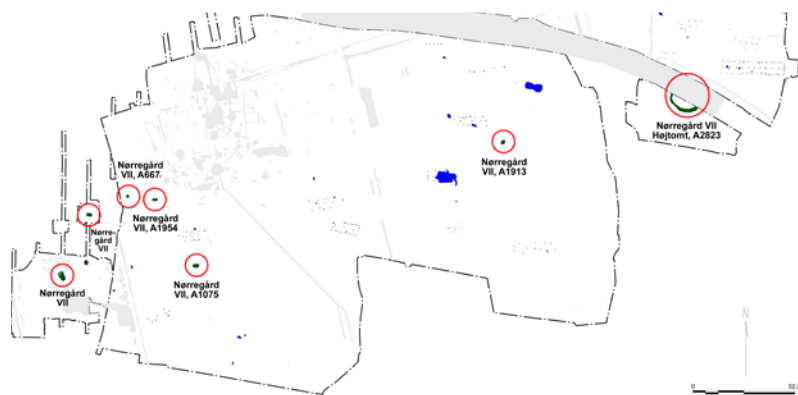

Fig. 1.

Enkeltgravene og højtomtten fra Nørregård ses her markerede med røde cirkler. Bemærk den vestlige koncentration. Med blå ses de erkendte hustomter fra senneolitikum. Grafik: Museet på Sønderskov.

The single-graves and mound site of Nørregård, highlighted here with red circles. Note the Western concentration. The known Late-Neolithic house-sites are marked in blue.

Indledning

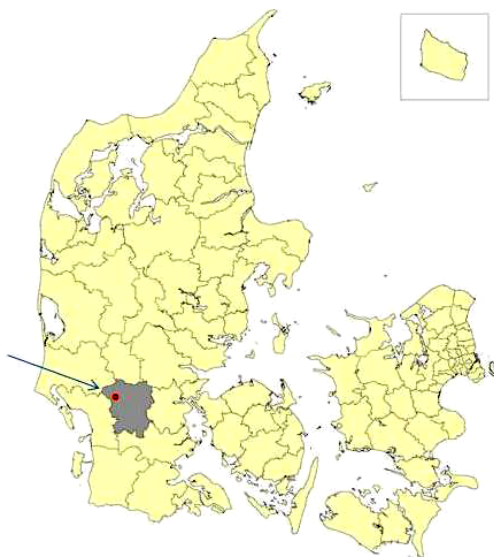
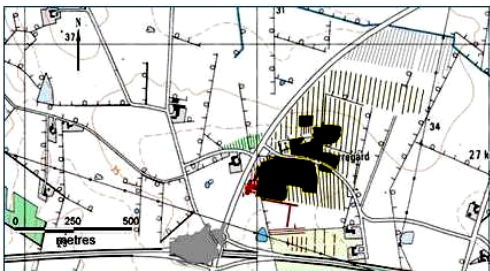
De kendte enkeltgravshøje danner ofte grupper i landskabet, men ansamlinger af grave uden høje er langt sjældnere påvist. Som betegnelse fladmarksgrave antyder, har gravene aldrig været højmarkeret, og dermed fremstod de ikke som synlige monumenter.

I Syd- og Vestjylland er der indtil videre kun publiceret én lokalitet med højtløse grave (Jensen 2009, 10 ff.), men hvorvidt her var tale om en decideret gravplads er et åbent spørgsmål. Indtil 2009 var der kun registreret ti fladmarksgrave i det nuværende Sydvestjylland (Siemen 2009, 41 ff.). Det samlede antal grave fra Nørre Holsted øger mængden af fladmarksgrave fra enkeltgravstid i Sydvestjylland med op mod 50 %. I det følgende fremlægges en gravplads fra den tidlige del af perioden. Der er tale om en samlet behandling af de enkeltgrave, som blev udgravet ved Nørre Holsted i 1998 og 2011-12. Den tidligst undersøgte enkeltgrav fra motorvejsudgravningerne lå i større afstand fra gravkoncentrationen og vil derfor ikke indgå nedenfor.

Fig. 2.

De samlede undersøgelser ved Nørre Holsted. Gråt markerer 1993-undersøgelserne ved P.O. Rindel, rød er 1998-udgravningerne ved E. Hertz, olivengrøn er 2011/12-kampagnerne, mens de blå og grønne søgegrøfter blev aførmet i foråret 2013 ved undertegnede. Grafik: Museet på Sønderkov.

Composite plan of the entire investigated area at Nørre Holsted. Grey: The 1993 investigation campaign under P.O. Rindel, Red: The 1998 excavations by E. Hertz, Olive-green: The 2011-12 campaigns whilst the blue and green mark trail-excavations carried out during the spring of 2013 by the authors.

Landskabet nord for Holsted

Danish Crown-grunden udgør toppen af et større sanddomineret plateau, der danner en nord-syd-gående højdearyg. Oprindeligt var denne betydeligt større, men omfattende terrænreguleringer i sydvest har ændret landskabet radikalt i forbindelse med anlæggelsen af motorvej E20. Bakkeøen, hvis højeste punkt måler 42 m over havniveau, er omgivet af lavt og fugtigt terræn, som før landskabsdræningerne i nyere tid var delvist vandførende (fig. 2).

Nørregård-lokaliteten befinder sig omkring 20 km vest for den jyske højdearyg, eller Weichsel-istidens hovedstilstandslinie. Højdedraget udgør således en lille del af det store bakke- og hedeslettelandskab fra Saale-istiden, som mange steder er karakteriseret af magre sandjorder. De veldrænedede plateauer med sanddomineret undergrund var gennem store dele af oldtiden favoriseret til bosættelse, hvilket ikke mindst var gældende for sen yngre stenalder og bronzealder.

To enkeltgrave undersøgt i 1998

Ved udgravningerne, som blev udført af Ejvind Hertz, blev der undersøgt to enkeltgrave. De var placeret kun 33 m fra hinanden og blev af udgraveren tolket som fladmarksgrave – årsagen var det totale fravær af højmarkeringer i form af randstenskæder eller ringgrøfter.

Den nordligste af de to grave, Nørregård V (fig.3), var øst-vest orienteret og kunne erkendes som en stenindrammet enkeltgrav (fig. 3). Det samlede gravanlæg målte 285 x 165 cm. Stenene, som omgav selve gravlejet, målte 13 x 9 til 32 x 25 cm, og de var lidt uregelmæssigt placeret. Tydelige stenspor indikerede dog, at flere sten oprindeligt

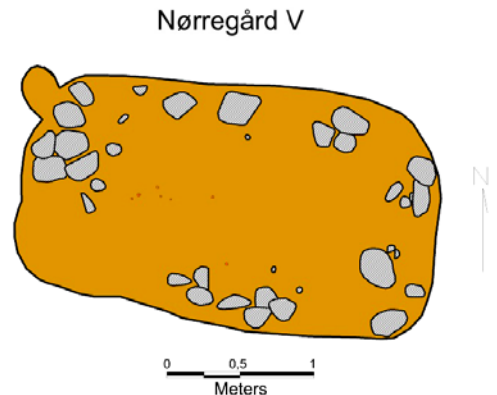
indgik i konstruktionen. Det var tydeligt, at nogle sten var væltet fra stenkransen ind i graven efterhånden, som graven kollapsede. Selve gravlejepladen målte ca. 240 x 120 cm, og nedgravningen havde en dybde på 15 cm i undergrunden. Graven var sandsynligvis en trækistebegravelse, hvilket den rektangulære form indikerede. På gravlejet blev der i det sydvestlige hjørne fundet en ravskive, mens der i den samlede sydvestlige fjerdedel blev fundet yderligere 53 spredtliggende ravperler af forskellige størrelser og typer. Dertil blev der fundet fragmenter af flere ravperler. Derudover var to små flintflækker til stede (Hertz 1999a).

Som følge af gravgodset blev anlægget dateret til undergravstid og kønsbestemt som en kvindegrov. Som følge af godsets placering blev det vurderet, at den gravlagte lå i hock-

Fig. 3.

Den først erkendte af fladmarksgravene ses her udtegnet. Bemærk de små orange markeringer, som angiver ravperler. Grafik: Museet på Sønderkov.

A redrafted drawing of the first recognized flat field graves. Note the small orange marks, which indicate amber beads.

erstilling med hovedet i vest og ansigtet vendt mod syd – en orientering der traditionelt tillægges mænd.

Den sydlige enkeltgrav, Nørregård VII (fig.4), blev på heldigste vis erkendt midt i et stærkt forstyrret område, nordligst i 1998-etapens udgravningsfelt, hvor et treskibet langhus fra ældre bronzealder på 37 m ellers var det

mest bemærkelsesværdige fund. Graven var skåret af et yngre anlæg, som af udgraveren blev tolket som en yngre grav eller en rituel genbegravelse af den døde's gods (Hertz 1999b). Gruben, hvori graven var anlagt, var rektangulær og omtrent nordvest-sydøst orienteret. Ved fladen målte anlægget 450 x 280 cm, og det blev indledningsvis antaget, at der var tale om en stenfyldt grube.

Efter udgravningen fremstod gravgruben i dimensionerne 290 x 190 cm. Den var orienteret omtrent sydvest-nordøst (fig. 4). Gravlejet var indrammet af en delvist bevareret stenramme, hvor den nordlige langside dog var væltet ind i gravfylden. Stenene målte 5 x 5 til 43 x 35 cm. Enkelte stenspor indikerede, at der oprindeligt var flere sten tilstede, og enkelte sten var desuden bortgravet ved den maskinelle muldafrømning.

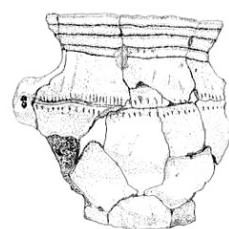
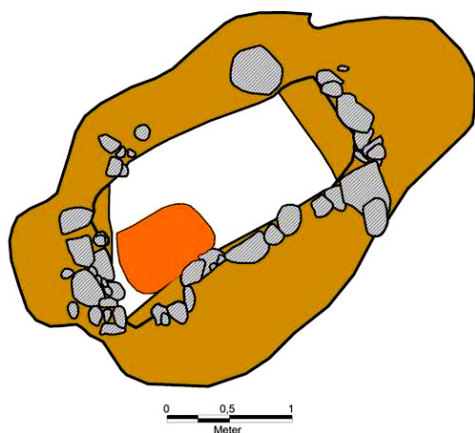
Gravbunden målte ca. 220 x 70-80 cm og var nedgravet 25 cm i undergrunden. Det var en trækistebegravelse, og den adskilte sig fra den første ved et nænsomt udlagt stenlag, som dækkede næsten hele bunden. Stenlaget bestod af et lag hvidgrå knust flint med indblanding af flere mindre bjergartssten. Der blev ikke erkendt gravgods på

Fig. 4.

Nørregård VII-enkeltgraven. Den yngre nedgravning er markeret med orange. Det var tydeligt, at den respekterede stenkisten. Til højre ses det amforaformede bæger, der må betragtes som en sjældenhed. Bægeret måler 11,2 cm i højden og den største bugdiameter er 10,9 cm. Tegning: Camilla Bjarnø. Grafik: Museet på Sønderсков.

Single-grave VII from Nørregård. A later burial is marked in orange. It was clear, that the grave respected the stone-cist. To the right, an amphora formed beaker, which must be seen as a rarity. The beaker measures 11,2 cm in height and 10,9 cm at its greatest diameter.

Nørregård VII

selve gravlejet, men laget var som nævnt gennemgravet ved sydgavlen. Forstyrrelsen var skarpt afgrænset, men blev alligevel henført til forhistorisk tid.

Den sekundære nedgravning var nærmest cirkulær i fladen og målte ca. 50 cm i diameter. Den var nedgravet yderligere en halv meter fra gravlejets bund. Nedgravningen var foretaget inden for stenrammen, der omgav selve graven. Udgraveren har foreslået, at der kunne være tale om et genbegravelsesritual (Hertz 1999b). Argumentet herfor var, at der blev erkendt et komplet gravudstyr i fylden til det sekundære anlæg. Det bestod af 19 ravperler samt skårene fra et ornamenteret miniaturebæger. Bægeret var nærmest amforaformet og havde et øre med to gennemboringer. Dette er en form, som tilsyneladende er unik for Sydvestdanmark.

Dateringen af denne grav blev henført til undergravstid eller tidlig bundgravstid (2800-2500 f.Kr.).

Endnu fem enkeltgrave fra slagterigrunden

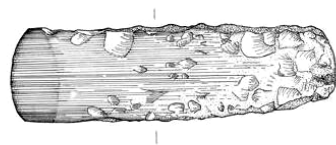
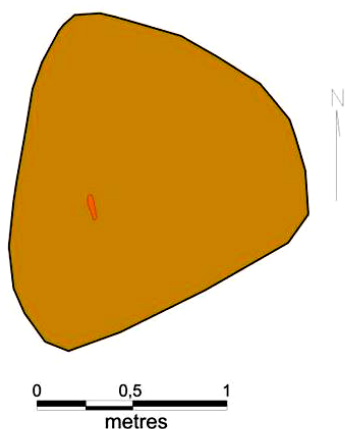
Ved den seneste muldafrømning, som blev indledt umiddelbart øst for 1998-udgravningsfeltet, blev der fundet i alt fire jordfæstegrave med indhold. Dertil kom en højtomt i form af en ringgrøft. Bortset fra højtomten, som her bør iagttages isoleret, blev der ikke fundet spor efter højkonstruktioner over gravene. Hermed var der tale om fladmarksgrave, da eventuelle ringgrøfter eller randstenskæder burde være erkendbare

Fig. 5.

Den først fundne af enkeltgravene fra Nørregård VIII-undersøgelsen rentegnet. Til højre ses flintøksen, som er 13,5 cm lang og 4 cm bred ved æggen. Genstandstegning: Bente Grundvad. Grafik: Museet på Sønderkov.

The first single-grave from the Nørregård VIII investigation, a redrafted drawing. To the right, a flint axe measuring 13,5 cm in length with a 4 cm wide blade edge.

Nørregård VIII A667

ifølge de relativt gode bevaringsforhold i området.

Tre af gravene var placeret tæt på hinanden i den vestlige felt del og lå dermed i nærheden af de tidligere undersøgte enkeltgrave. To grave var rektangulære nedgravninger med lysegrå fyld, og den tredje var ved fladen nærmest trekantet med rundede hjørner. Skeletmateriale var ikke bevaret, og andre spor af de døde var heller ikke til stede (som f.eks. ligskygge). Dog bød gravene på daterende materiale i form af varieret gravgods¹.

Den sidstnævnte grav, A667, var umiddelbart den mest beskedne af de tre og repræsenterede muligvis en gravlæggelse af lavere social status, hvilket gravgødset kunne antyde (fig. 5). Graven målte i fladen 170 x 156 cm. Ved udgravningen blev det hurtigt klart, at gravlæggelsen var mere regulært kisteformet end fladen afslørede ved muldafrømningen, og mod bunden var den tilnærmelsesvis øst-vest orienteret. Graven var så visuelt diffus i fladen, at dens tolkning var genstand for diskussion i udgravningsprocessen. Denne forstummede dog ved fundet af en tyknakket sleben flintøkse af type 1B, der lå på gravens bund (Ebbesen

1983, s. 124). Øksen har ligget ved den dødes hofteparti. Dateringen er tidlig enkeltgravskultur (2800-2550 f.Kr.), og hermed er der tale om en såkaldt undergrav.

Flinten er af lokal oprindelse, og arbejdsøkens tilstedeværelse antyder, at den gravlagte var en mand.

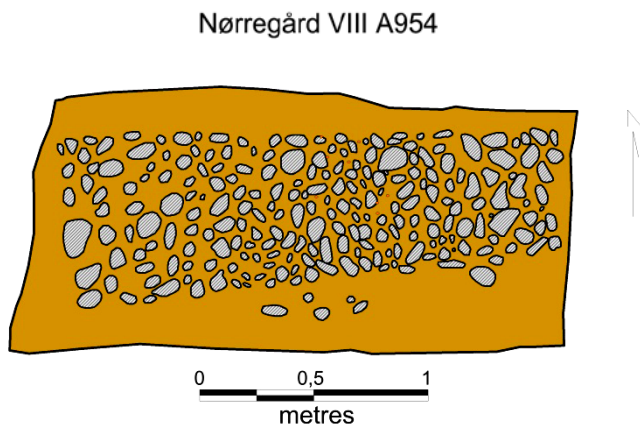
Den anden grav, A954, var placeret ca. 11 m øst for den simpelt udstyrede mandsgrav. Den fremstod i undergrunden som et gråt øst-vest orienteret, rektangulært fyldskifte med dimensionerne 250 x 120 cm (fig. 6). Den afdøde var placeret på et leje af knytnevæstore sten, der var omhyggeligt placeret som en brolægning. Stenene udfyldte bunden af den rektangulære nedgravning. Ved gravens centrum og lidt forskudt mod øst fremkom 92 ravperler i varierende typer og størrelser. Dertil kom enkelte perlefragmenter og to ravskiver. Perlerne havde tydeligvis været fæstnet på en tråd gennem fine gennemboringer. Denne var på et tidspunkt efter gravlæggelsen bristet, og perlerne var derefter trillet ud på gravens bund og ned mellem stenene.

Ud fra dette udstyr må det antages, at den gravlagte var en kvinde af høj social status

Fig. 6.

Den formodede kvindegrav med de mange ravperler. Stenbrolægningen fremstod svagt trapezoid i fladen. Perlerne lå lidt forskudt mod øst fra stenbrolægningens centrum. Grafik: Museet på Sønderboskov.

The presumed female grave, which contained a large number of amber beads. The stone pavement appeared to be slightly trapeze shaped. The beads were deposited marginally East of the pavements central part.

fra enkeltgravstid. Dateringen blev yderligere bekræftet af en AMS-C14datering, der placerede graven i enkeltgravstid². Heller ikke ved denne grav kunne spor efter en høj påvises.

Den tredje grav, A1075 (fig.7), var tilnærmelsesvis samtidig med kvindegraven med ravperlerne, som blev beskrevet ovenfor. Denne var også rektangulær og grå i fylden, men omkring den kunne et diffust, ovalt fyldskifte iagttages. Afstanden til kvindegraven var i nord-sydlig retning 37 m. Gravens dimensioner var 330 x 220 cm, og dermed var den lidt større end de øvrige grave.

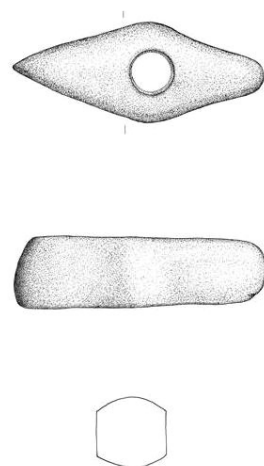
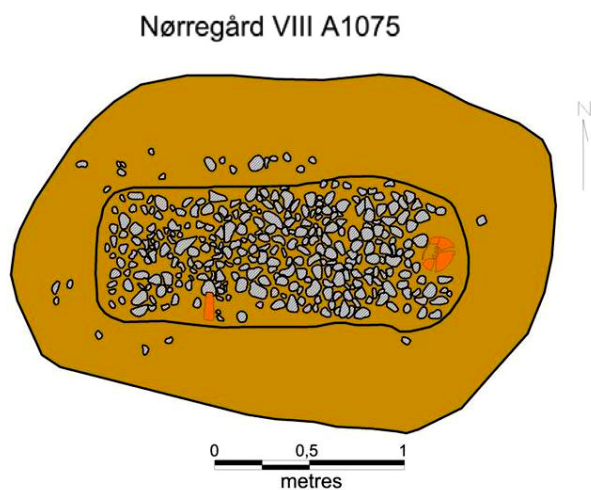
Som i kvindegraven fremkom en rektangulær stenlægning, som var meget omhyggeligt konstrueret af jævnstore sten (fig. 7). Ligheden mellem de to sidst beskrevne grave var slående, men forskellen var bemærkelsesværdig i gravudstyret. Således bestod gravgodset her af en type C3 stridsøkse af grøn bjergart (Glob 1945, s. 24) samt et atypisk uornamenteret lurfad. Øksen var placeret ved gravens sydlige kant, mens fadet var placeret i østenden. Stridsøksen var en undergravstype, præcis som flintøksen fra den først beskrevne grav fra 2011-12-undersøgelserne. Som et særtræk ved denne grav, havde

den døde med sikkerhed været anbragt i en tømmerkonstrueret kiste – formentlig en stavbygget kiste. Sporene efter stavene var endnu synlige omkring stenlægningen, som således var afgrænset af trækisten. Nedgravningen til kisten fremstod endnu tydeligere, da stenlægningen blev fjernet.

Fig. 7.

Rentegning af mandsgraven med stridsøksen ved den sydlige langside og fadet mod øst. Fade optræder sjældent i enkeltgrave. Stridsøksen ses til højre. Den er 15 cm lang og 4,2 cm høj ved æggen. Tegning: Bente Grundvad. Grafik: Museet på Sønderkov.

A redrafted drawing of a male grave containing a battle-axe on the Southern long side together with a bowl to the East. Bowls are rarely present among the grave goods of Single graves. A battle-axe to the right is 15 cm long and 4,2 cm high at the blade edge.

Ud fra gravgaverne var der tale om en mandsgrav, hvor den døde havde ligget med hovedet i vest med ansigtet vendt mod syd. Stridsøksen daterer gravlæggelsen til sen undergravstid (2700-2550 f.Kr.).

Udgravningen bød på endnu to grave, hvoraf den ene desværre var meget forstyrret, mens den anden, A1913, var meget lig graven med flintøkse. Den sidstnævnte

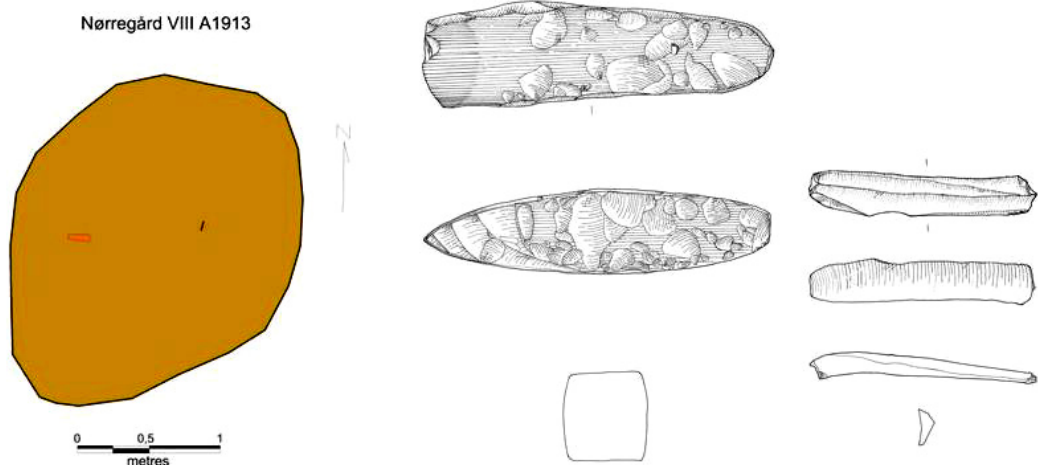
var tilnærmelsesvist cirkulær på overfladen og ret diffust afgrænset. Af denne grund blev anlægget udgravet som en grube, hvor halvdelen blev bortgravet med det formål at efterlade en registrerbar profil. Ved anlæggets bund blev der imidlertid fundet en flintøkse, hvorefter nedgravningen blev omtolket som en grav. Derpå blev anlægget undersøgt i sin helhed, så en samlet bundflade kunne registreres (fig. 8). Her fandtes endnu en gravgave i form af en regelmæssig flækkekniv. Der var således tale om endnu en mandsgrav. Øksen dateres til enkeltgravskulturens undergravstid (2800-2550 f.Kr.).

Fig. 8.

Graven med flintøkse og flækkekniven rentegnet. Til højre ses gravgodset. Øksen måler 14,5 cm i længden og 3,7 i ægbredden. Flækkekniven er 9,2 cm lang og 1,8 cm bred. Tegning: Bente Grundvad. Grafik: Museet på Sønderkov.

A redrafted drawing of the grave, which contained a flint axe and a cutting knife. The grave goods are placed on the right side. The axe measures 14,5 cm in length and 3,7 cm across the blade. The cutting knife is 9,2 cm long and 1,8 cm wide.

Det sidste gravanlæg, som skal omtales, var kun delvist bevaret. Selve graven var ødelagt som følge af omfattende anlægsarbejder i 1970'erne. I stedet blev der fundet en halvcirkelformet grøft, A2838, som oprindeligt omkransede en gravhøj fra enkeltgravskulturen. Grøften blev dateret til sen enkeltgravskultur af de potteskår, som blev fundet i fylden. Graven har højst sandsynligt ligget centralt i det cirkulære areal, som grøften har afgrænset. Desværre var den nu sløjfede Mariegårdsvej blevet anlagt

hen over de nedpløjede højrester, hvormed de sidste levn efter graven og den nordlige halvdel af grøften var bortgravet (fig. 9). Ringgrøften blev fundet på plateauets østligste punkt, lige der hvor skråningen ned mod de østlige vådområder begyndte. Det historiske kortmateriale havde afsløret muligheden for at påtræffe en gravhøj på netop dette sted. En høj kunne således tydeligt observeres på de Høje Målebordsblade fra 1800-tallet. Ifølge lodsejeren kunne højtomten indirekte spores så sent som i 1970'erne, da han på stedet havde påtruffet usædvanligt mange sten i undergrunden.

En gravplads eller spredte grave?

For yngre bronzealder og perioderne derefter benyttes termen gravplads hyppigt, og den beskriver et bestemt areal, der indeholder flere gravlæggelser fra samme begrænsede tidsrum. I førkristen tid blev pladserne anvendt ud fra principper om kontinuitet og placering i landskabet. Ofte blev gravpladserne anlagt ved kommunikative knudepunkter mellem vejforløb eller

åsystemer og i nærheden af ældre gravmonumenter. Det visuelle var lige så vigtigt som den kontinuerlige brug af et bestemt areal. Ved kristendommens indførelse blev gravpladserne afgrænset af synlige skel, som definerede den indviede og hellige jord. Men kan termen gravplads anvendes om afgrænsede arealer med enkeltgrave, og kan den bruges på Nørregård-lokaliteten?

Sikre fladmarksgrave fra enkeltgravtid er som nævnt meget sjældent påvist. Fundet af syv eksempler fra én lokalitet må således betegnes som en heldigt påvist forekomst. Den hidtil næstrigeste lokalitet med fladmarksgrave i det sydlige Jylland er Krogsgård ved Esbjerg, som er repræsenteret ved tre grave,

Fig. 9.

Ringgrøften ses her ved Mariegårdsvej, som var anlagt direkte hen over højtomtens midte. Foto: Museet på Sønderkov.

The ring-ditch is seen here at Mariegårdsvej, which was laid directly over the middle of the burial mound site.

der lå placeret i relativ stor indbyrdes afstand (Jensen 2009). Ifølge udgraveren var der tale om fladmarksgrave, som måtte være anlagt ud fra et kendskab til beliggenheden af de øvrige grave. Det er foreslået, at hver grav var markeret i landskabet med en eller anden form for markør, der ikke var nedgravet i undergrunden, og dermed ikke har afsat spor. Således skulle de tre grave repræsentere en gravplads.

De syv grave på Nørregård har sandsynligvis også været anlagt under flad mark. Men var der tale om en afgrænset gravplads? Dette spørgsmål er umiddelbart vanskeligt at besvare, for fem af enkeltgravene dannede en klynge i vest, mens én grav og højtømtten lå mere isoleret på sydsiden af bakkeøen.

De fem vestlige grave var nogenlunde samtidige, og tre endda så ens konstrueret, at der måtte være tale om en særegen gravskik, som sandsynliggør, at de var anlagt samlet indenfor det givne areal som følge af bestemte parametre – muligvis ud fra en fællesskabsdefineret arealanvendelse.

Fem grave er dog et relativt lavt antal for en egentlig gravplads. Bevaringsgraden kan være årsagen til dette, da den var dårligere i den vestlige feltdel. Særligt enkeltgravene med de stenbrolagte gravlejer var ganske beskedent nedgravet, og hermed har de været særdeles dyrkningstruede. Grave, som var lavere nedgravet, er sandsynligvis ødelagt af moderne pløjning eller anlægsarbejder. Denne ødelæggelse talte sit tydelige sprog ved ringgrøften i den østlige udkant af bakkeøen. Nedpløjningen af fortidsminderne kan således have reduceret antallet af registrerbare enkeltgrave.

De to isolerede enkeltgrave, og graven fra motorvejsudgravningerne som fandtes hhv. øst og sydøst for den formodede fladmarksgravplads kan være udtryk for en anden

gravtradition. De lå isoleret på sydsiden af bakkeøen uden umiddelbar relation til øvrige gravanlæg.

Således er der på Nørregård-lokaliteten sandsynligvis tale om to forskellige gravpladsvariationer. Det synes dermed plausibelt, at bestemte arealer var indviet til gravplads i enkeltgravstid, mens andre rummede mere fåtallige og spredtliggende begravelser.

Hvor er husene?

På det 6,5 hektar store udgravningsareal blev der afdækket 12 toskibede langhus-tomter. Det ville være nærliggende, at nogle af disse senneolitiske typehuse kunne stamme fra enkeltgravskulturen og måske endda relateres hypotetisk til gravene. Men fundene og de mange C14-dateringer talte entydigt for senneolitikum og i mindre omfang bronzealderens første periode (2350-1500 f.Kr.). Har enkeltgravskulturens huse ligget andetsteds i området? Eller blev de bygget på en måde, der gør dem yderst vanskelige at genfinde i dag? Her kunne der være tale om små og spinkle bygninger, hvis fundament stod på jordoverfladen eller kun var svagt nedgravet. En anden forklaring kan være, at stolpehullerne er helt udvaskede og dermed visuelt umulige at erkende. Flere af de senneolitiske huse på pladsen var ret utydelige i fladen, hvorfor ældre hustomter nu kan være forsvundet for det blotte øje. En alternativ og lidt gammeldags tolkning kan være, at enkeltgravs-folket ikke benyttede deciderede huse. Årsagen kunne i denne forbindelse være en mobil bosættelsesstruktur, hvor økonomien overvejende hvilede på husdyrhold.

Vi har dog kendskab til enkeltgravshuse på landsbasis, og de nærmeste er udgravet

ved Vejen og Vorbasse (Hvass 1978; Poulsen 2013). Men det hører endnu til sjældenhederne at finde hustomter fra enkeltgravskulturen. Således kendes der blot omkring 50 hustomter fra Jylland, hvor hovedparten hører hjemme i enkeltgravstidens slutning. Dette står i mærkbar kontrast til den efterfølgende periode senneolitikum, som har over 400 huse. Der er ingen overordnet typologisk forskel mellem hustomterne fra de to perioder, for det handler i begge tilfælde om toskibede langhuse med eller uden forsænket gulvdel. Dermed er det næppe arkitektoniske forskelle, der forklarer kontrasten. Måske hænger fundbilledet sammen med en øget permanens i bosættelsesstrukturen, for det er påfaldende, at agerbruget netop får større betydning ved overgangen mellem enkeltgravtid og senneolitikum (Andreasen 2009).

Et samlet og dybdegående studie af enkeltgravskulturens bopladsmateriale, som hidtil er meget sporadisk publiceret, vil forhåbentligt skabe mere klarhed over bosættelsesstrukturen og dens udvikling i løbet af perioden.

Sammenfatning

Seks ud af de syv enkeltgrave på Nørregård-lokaliteten fremstod tilsyneladende uden gravmarkører. En tilsvarende høj forekomst af fladmarksgrave er sjældent påvist.

Gravene synes at være internt placeret efter to forskellige traditioner – Således dannede de fem en klynge og repræsenterede højst sandsynligt en gravplads, mens de resterende to lå i større indbyrdes afstand uden et klart mønster. Bemærkelsesværdigt er det ligeledes, at gravpladsen næppe var forbeholdt en mærkbar elite, da fundene hyppigst repræsenterede ordinære flintredskaber af lokal proveniens og dermed af beskeden

kvalitet. Dette antyder, at gravpladsen var indviet på tværs af samfundslag og havde en fællesskabsdefineret anvendelse.

På trods af det store og sammenhængende udgravningsareal, er vi ikke blevet klogere på hvor og hvordan enkeltgravsfolket ved Holsted boede. Periodens grave findes hyppigt, men husene er en sjældenhed. Et omvendt billede tegner sig for den efterfølgende periode, senneolitikum, hvor husene er mange og gravene fåtallige på egnen. Denne kontrast kræver en nærmere forklaring, hvilket vi vil forsøge at give i en senere sammenhæng.

Noter

1. Museumsinspektør Palle Siemen, Sydvestjyske Museer, har været behjælpelig i forbindelse med de typologiske dateringer af fundmaterialet.
2. AAR 19574.

Litteratur

Andreasen, Marianne Høyem 2009: Agerbruget i enkeltgravskultur, senneolitikum og ældre bronzealder i Jylland – belyst ud fra plantemakrofossiler. *Kuml* 2009, s. 9-55.

Ebbesen, Klaus 1983: Flint Celts from Single-Grave Burials and Hoards on the Jutlandic Peninsula. *Acta Archaeologica* 53, 1982. s. 119-181

Grundvad, Lars 2013: *Kulturhistorisk rapport for HBV 1464 Nørregård VIII & IX i Holsted sogn, Malt*. Museet på Sønderkov.

Hertz, Ejvind 1999a: *Nørregård V & VII. Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1998. nr. 538 & nr. 539.

Hertz, Ejvind 1999b: *Beretning for HBV 936 Nørregård VII i Holsted sogn, Malt*. Museet på Sønderkov.

Hvass, Steen 1978: A House of the Single Grave Culture Excavated at Vorbasse in Central Jutland. *Acta Archaeologica* 48, 1977, s. 219-232.

Glob, Peter Vilhelm 1945: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie* 1944. s. 1-283.

Jensen, Steen Frydenlund 2009: Fladmarksgrave fra høj og flad mark – tre enkeltgravstidsgrave ved Krosgård. *By, Marsk og Geest* 21. s. 10-21.

Poulsen, Martin Egelund 2013: *Beretning for HBV 1275 Kongehøj etape II, Askov By, Malt*. Museet på Sønderkov.

Rindel, Per Ole 1993: Motorvejen – et tværsnit gennem oldtiden. *Fra Ribe Amt* 1993, s. 18-36.

Siemen, Palle 2009: Sen yngre stenalder i Sydvestjylland. *Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 4.1*. Esbjerg.

Summary

An Early Single-grave Culture burial site from Nørregård near Nørre Holsted

Six out of the seven Single graves from the Nørregård locality seemed to appear entirely without any grave markers. A similarly high frequency of flat-field graves is rarely seen. The graves seem to be internally placed respecting two different traditions – so that five formed a cluster and most probably represented a burial site, whilst the remain-

ing two lay at a greater mutual distance without any clear pattern. What is just as remarkable, is the fact that the burial site was scarcely reserved for any perceivable elite, as the finds usually consisted of ordinary locally sourced flint tools and therefore of modest quality. This indicates, that the burial site was consecrated for use across social boundaries and had a communally defined usage.

Martin Egelund Poulsen

Museumsinspektør

Lars Grundvad

Museumsinspektør

Museet på Sønderlev

Sønderkovgårdvej 2

6650 Brørup

mep@sonderskov.dk

lg@sonderskov.dk

Jyske stormandsgårde i ældre middelalder

– primært belyst ved eksempler fra Ribe-egnen

af Morten Søvsø

Det er ingen nyhed at vikingetidens og middelalderens samfund var præget af store sociale forskelle. Den jordejende overklasse dominerede af naturlige årsager det skriftlige kildemateriale, men hvordan ser billedet ud, når man vender sig mod det arkæologiske materiale? Artiklen retter fokus mod udgravede eksempler på det fænomen, som kaldes stormandsgårde. Begrebet, som er en moderne opfindelse, betegner gårde, som ud fra deres størrelse eller særlige arkitektoniske træk kan associeres med samfundets overklasse, aristokratiet. Siden 1960'erne er det arkæologiske materiale til belysning af dette emne vokset støt.

I Danmark kendes stormandsgårde fra ældre middelalder primært øst for Storebælt. Artiklen diskuterer mulige årsager og fremlægger en række jyske eksempler på stormandsgårde og deres udvikling fra sen vikingetid til tidlig middelalder, primært fra Ribe-egnen.

Indledning

Siden den danske arkæologis fremvækst i det 19. årh. har kongers og stormænds residenser været eftertragtede forskningsobjekter. Mange ruiner af historisk omtalte borge tilhørende kongen eller aristokratiet blev tidligt udgravet af arkæologer fra Nationalmuseet – på det tidspunkt landets eneste arkæologiske institution. Ud over borgbanker blev der også foretaget undersøgelser omkring kirkebygninger, som ud fra skriftlige kilder kunne knyttes til landets elite i ældre middelalder.

Ved Fjenneslev Kirke på Sjælland, hvor en central gren af stormandsslægten Hvide havde hjemme, fandtes sidst i 1800-årene en fornem stenbygget kælder umiddelbart nord for kirkegården – efter alt at dømme en rest af 1100-årenes stormandsgård¹.

Ved flere senere lejligheder er der i den umiddelbare nærhed af andre kirkebygninger fundet rester af lignende, ofte kvadratiske, stenbyggede kældre fra ældre middelalder (Andersen & Nielsen 2000, Callmer

1992, Etting og Engberg 2004, Liebgott 1982, Stiesdal 1982). Også disse må tolkes som rester af stormandens gård, som altså i mange tilfælde synes at have ligget ved siden af kirken – en placering der peger på stormanden som bygherre. Størstedelen af disse undersøgelser var små og blev foretaget før fladeafdækningsteknikken gjorde sit indtog i dansk arkæologi i 1960'erne, så omfanget af de gårde, som kældrene indgik i, kendes ikke. Ligeledes er det ikke afklaret, om kældrene bør opfattes som rester af stenbyggede tårne, eller om de blot var en stenbygget kælder under et hus af træ.

De påviste stormandsgårde har en tydelig geografisk slagside til Sjælland og i mindre omfang Skåne. Det kan skyldes, at disse landsdele har været under større indflydelse af aristokratiet, end det var tilfældet på Fyn og Sjælland – et træk som muligvis også afspejles i landsbykirkernes arkitektur, hvor romanske tårne og tidlige pulpiturindretninger forekommer oftere på Sjælland og Skåne end i Fyn og Jylland. Men Nationalmuseets geografiske rækkevidde fra sit

udgangspunkt i København må også være en del af forklaringen. Omkring en række af de jyske og fynske kirker, og i særlig grad de med aristokratiske, arkitektoniske træk, må der antages at gemme sig rester af den ældre middelalders stormandsgårde – blot er antallet og omfanget af de arkæologiske undersøgelser i disse områder endnu ganske beskedent.

Ved gården Kongsgaard i landsbyen Grønbæk 12 km nord for Silkeborg kan man endnu se resterne af *Erik Glippinge Tugthus* – ruinen af et stenhus, som på baggrund af en undersøgelse i 1800-årene synes at stamme fra 1200-årene². Yderligere undersøgelser her ville sandsynligvis nuancere bygningens funktion og måske afdække resterne af en stormandsgård.

Ved Asmild Kloster øst for Viborg undersøges i 1961-66 ruinen af et teglstenshus fra 1200-årene på 16 x 10,5 m med en række fornemme arkitektoniske detaljer (Seeberg 1970)³. Det opfattes som bispens gård og embedsbolig og kan være opført af Viborg-

Fig. 1.

Kort med omtalte lokaliteter. MS del.

Map showing the localities dealt with in the paper.

bispen Gunner (1222-1251). Stenhuset har næppe stået alene, men har snarere indgået i et større kompleks, som kan have mindet om den nedenfor omtalte gård i Lustrup, tilhørende Ribebispen. Det publicerede fundmateriale fra stenhuset i Asmild tyder desuden også på aktivitet i 1100-årene.

På Lindholm Høje ca. 2 km nordvest for Nørresundby ved Ålborg udgravedes i 1950'erne en gravplads fra germansk jernalder og vikingetid (Ramskou 1954, 1956, 1958)⁴. Her fandtes også resterne af en gård fra 11.-12. årh., hvis udstrækning og struktur det ikke lykkedes at afklare, men fundmaterialet var af høj kvalitet. Set i sammenhæng med den markante landskabelige placering er der også her nok tale om en stormandsgård.

Gennemgang af litteratur og museernes arkiver kunne føje mange flere eksempler til end de her nævnte, men resterne efter flertallet af den ældre middelalders stormandsgårde må endnu skjule sig under muldlaget i og omkring de danske landsbyer eller i nærheden af fredede voldsteder.

Jyske stormandsgårde

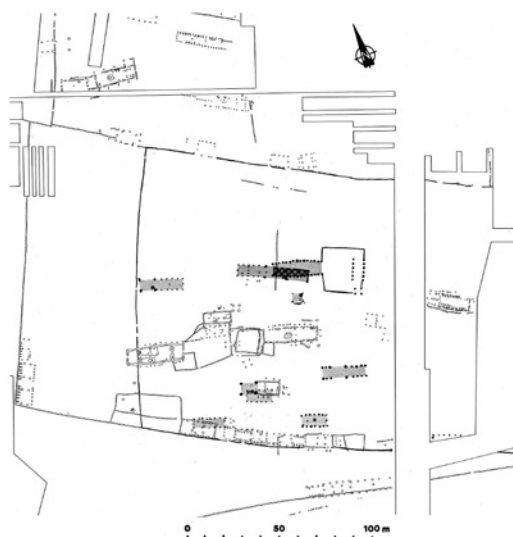
Resterne af de tidligmiddelalderlige stormandsgårde kendes primært fra undersøgelser øst for Storebælt, men på andre punkter har arkæologiske udgravninger i Jylland bragt væsentligt nyt frem om især vikingetidens stormandsgårde og deres udvikling ind i middelalderen. Det var udgravningerne i Vorbasse og Omgård, foretaget fra 1974 og frem, som første gang afdækkede hele indhegnede gårdsenheder af en imponerende udstrækning, centreret omkring et hovedhus, hvor stormanden må have haft sin residens (Hvass 1980, Nielsen 1980)⁵.

Denne planløsning er sidenhen genfundet ved en række undersøgelser i samtlige af de gammeldanske landskaber og udgør prototypen på en stormandsgård i germansk jernalder og vikingetid. De typiske træk er en centralt placeret, repræsentativ hovedbygning med buede langvægge samt et omgivende hegn – i nogle tilfælde en decideret palisade – omsluttende en stor,

Fig. 2.

Stormandsgården i Vorbasse. På planen er kun udskilt én, men der synes at ligge tre faser af samme gård, som hver omfatter et hovedhus med tilknyttet indhegning. Den firsidede toft synes mindst én gang at være blevet udvidet eller indskrænket. Efter Hvass 1980.

The magnate farm of Vorbasse. The plan only distinguishes one, but there seems to be three phases of the same farm - each one comprising a main building and an affiliated boundary fence. The four-sided enclosure seems to have been either enlarged or reduced at least once.

firsidet gårdstoft. Langs hegnet ses ofte et eller flere hegnehuse. I flere tilfælde optræder der i tilknytning til hovedbygningen et mindre indhegnet område, hvor der i nogle tilfælde er påvist en mindre bygning med en atypisk udformning, der er foreslået som et kulthus. Dette afgrænsede område er foreslået identificeret som en lægård – et førkristent, sakralt ladet begreb overleveret i landskabslovene fra 13. årh., som på det tidspunkt syntes at have tabt sin betydning (Jeppesen 2004). Senere udgravninger har vist, at denne aristokratiske arkitektur synes at opstå i jernalderen med de østdanske komplekser ved Tissø, Lejre og Uppåkra som prominente eksempler.

Stormandsgårdene ligger oftest markant i landskabet og i tilknytning til datidens overordnede vejforløb. Den residerende stormand kan tænkes at have spillet en central rolle i vikingetidens militære organisation (Andresen, Iversen & Jensen 2008).

Det kan diskuteres, hvor man skal sætte skellet mellem en stor gård og en stormandsgård. I Vorbasse var én gård større end de andre og rummede en række særtræk som tilsammen berettiger betegnelsen stormandsgård, men bygningerne var af en beskeden størrelse, som næppe ville være blevet forbundet med det lokale aristokrati, hvis ikke man havde haft nabogårdens fuldt afdækkede gårdstoffer at sammenligne med (fig. 2).

Vikingetidens og den tidlige middelalders aristokrati var langt fra en homogen social gruppe. De indbyrdes forskelle stormændene imellem synes ikke at være mindre end de bedre kendte forskelle mellem den senere middelalders høj- og lavadel. Denne store forskel i økonomisk og social magt må antages i et vist omfang også at være afspejlet i stormandsgårdenes arkitektur, og er vel det forhold, som kommer til udtryk i de store for-

skelle mellem for eksempel gården i Vorbasse og Tissø-komplekset (Jørgensen 2012).

De udgravede eksempler på denne type stormandsgård kan følges frem i tid til omkring vikingetidens afslutning, der samtidig markerer befolkningens gradvise overgang til kristendommen. I denne fase skete et brud i udviklingen, hvis fulde konsekvenser endnu kun er dårligt kendte. I nogle tilfælde efterfulgtes stormandsgården af en kirkebygning⁶ – med andre ord synes det at være stedets tidligere sakrale funktion, som videreførtes, mens der ved disse undersøgelser ikke er fundet spor af en tidlig-middelalderlig stormandsresidens. På Omgård og i Vorbasse synes stormandsgården at forsvinde omkring år 1100 uden tegn på senere bebyggelse. Begge steder opførtes senere romanske stenkirker i nærheden, og i Vorbasse er i den nuværende kirkelandsby fundet bebyggelsesspor fra middelalderen. Også for Omgårds vedkommende er det tænkeligt, at bebyggelsen blev flyttet hen omkring kirken, men baggrunden for denne mulige flytning kendes ikke.

I vikingetiden og den tidlige middelalder grundlægges en lang række nye bebyggelser, torperne. De udskilles fra de bestående landsbyer og bliver selvstændige driftsenheder, hvis grænser i mange tilfælde svarer til de senere kendte ejerlav. Det var en dynamisk proces med mange forskellige udtryk, hvor navnestoffet og ældre kortmateriale er de vigtigste kilder (Nyborg 1998). Et af de hyppigst sete mønstre var inddragelse af overdrevsarealer eller rydning af skov. Ved gården Østergaard i ejerlavet Hyrup i Bevtøft Sogn, 22 km vestsydvest for Haderslev har Museum Sønderjylland udgravet, hvad der synes at være de gårde fra sen vikingetid og tidlig middelalder, som udgjorde begyndelsen til det senere kendte ejerlav (Sørensen 2011). I

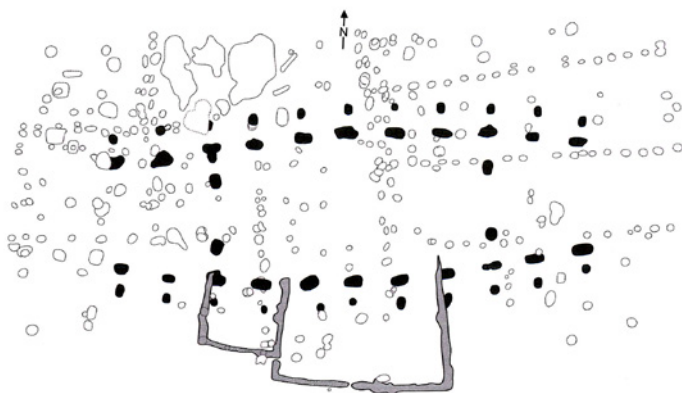

Fig. 3.

Grundlæggergården fra Østergård-udgravningerne var et knap 22 m langt hus af trelleborgtype, men dog uden tagbærende stolper i gavlene. I tilknytning til husets sydside udgravedes to plankærks-indhegnede områder, det mindste på ca. 10 m². Hus CXIX, efter Sørensen 2011.

The founding farm from the Østergård excavations was a nearly 22 m long house of the Trelleborg type, however it did not have roof-bearing posts in the gable wall. In connection with the Southern side of the house, two plank fence enclosed areas were excavated – the smallest of which was ca. 10 m².

sen vikingetid opførtes et forholdsvis beskedent hus af trelleborgtype med indhegnet særrområde, en mulig "lægård", tilknyttet hovedbygningen (fig. 3) (Sørensen 2011; Ethelberg 2003 s. 358f.). Der synes at være tale om bebyggelsens grundlæggergård, som gennem de følgende faser kan følges ind i 1100-årene, hvor der skete en gradvis udstykning af enkeltgårdens vidtstrakte gårdstoft, hvis areal i én af faserne oversteg 4 ha. I en af hovedbygningernes stolpehuller fandtes to af de fineste smykker fra dansk ældre middelalder; dragtspænder i sølv- og guldfiligranarbejde fremstillet i den tyske kejsers guldsmedeværksteder o. 1050. Fundet tyder på kontakt til samfundets højeste kredse, og er en af de få sikre koblinger mellem det arkæologiske begreb stormandsgård – og en social gruppe – aristokratiet. Også på Østergård synes stormandsgården med tiden at afløses af mindre brugsenheder.

I den her behandlede periode voksede byerne frem som nye elementer i det danske kulturlandskab. Byudviklingen gennem

1000- og 1100-årene kendes stort set kun fra udgravninger, og antallet af undersøgelser, som fortæller nyt om de ældste forhold, er endnu ret få. Meget tyder dog på, at bygårde tilhørende aristokratiet har været væsentlige elementer i de ældste danske byers topografi (Hervén 2008 s. 263f.⁷). Dette kan betyde, at de førende slægter med tiden har overflyttet de repræsentative funktioner, som tidligere fandt sted i stormandsgårdens hal, til byens rum. Denne forskydning kan have haft en afsmittende virkning på stormandsgårdenes planløsning.

Også rent konstruktive forhold kan påvirke arkæologiens mulighed for at beskrive stormandsgårdenes udvikling ind i middelalderen. Brugen af jordgravede stolper i husbyggeriet gik generelt tilbage, nok afspejlende skovens tilbagegang og en deraf følgende mangel på egnet bygnings-tømmer. Den generelle tendens synes at være ens over størstedelen af landet – fra 1200-årene og fremefter synes flertallet af bygningerne ikke længere at være jordfaste, men i stedet at stå på syldsten eller

foedtømmer placeret oven på jorden. Bygninger af denne type kan kun sjældent erkendes på overpløjede lokaliteter, hvilket bør overvejes grundigt, inden der drages for håndfaste konklusioner om bebyggelsesudviklingen.

Tre eksempler fra Ribe-egnen

Sydvestjyske Museer i Ribe (frem til 2007 Den antikvariske Samling) har siden 1960'erne udgravet middelalderlig landbebyggelse på Ribeegnen. Primært i form af mindre fladeafdækninger, som sjældent har afdækket hele gårdstoften. Antallet af undersøgte hustomter er stort, og i mindst tre tilfælde er undersøgt rester af stormandsgårde fra sen vikingetid eller tidlig middelalder. På hver sin vis belyser disse

gårde aspekter af aristokratiets byggeskik og levevis i den pågældende periode.

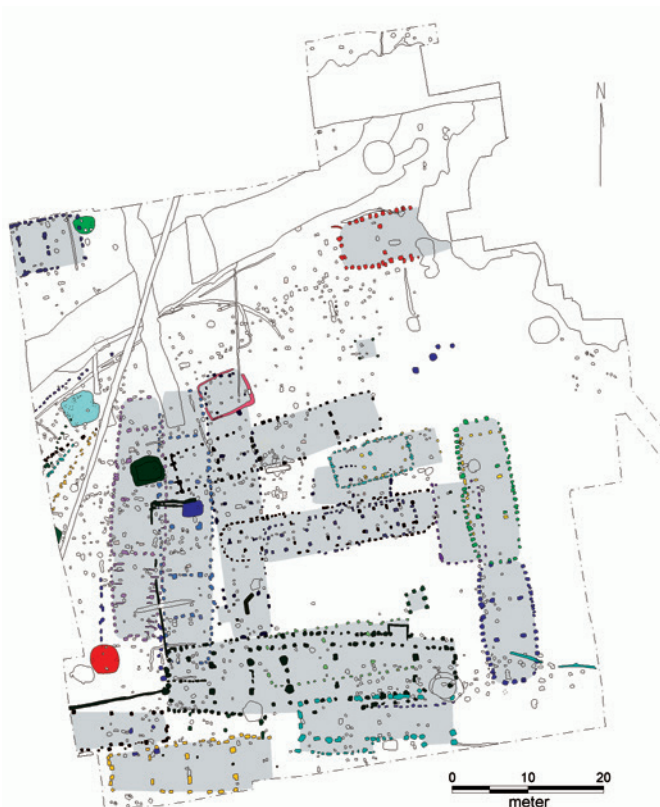
Gården ved Kalvslund Kirke (o. år 1000)

På den sydvendte skråning syd for Kalvslund Kirke, 10 km østnordøst for Ribe, udgravede Sydvestjyske Museer i 2008 et areal på ca. 6000 m² (Søvsø 2013b.⁸). Kirken er en beskeden tufstenskirke, hvor en dendrokronologisk undersøgelse fra tagværket peger imod, at stenkirken rejstes i tidsrummet 1220-50. Udgravninger i kirkegulvet 1952-53 gav ikke noget sikkert resultat, men kunne tyde på, at der har stået en trækirke på stedet, som stenkirkens kor blev rejst op imod (Madsen 2005).

Fig. 4.

Udgravningen syd for Kalvslund Kirke afdækkede en sværm af huse, som viste sig at være en meget stedfast enkeltgård, som igennem ni faser kunne følges fra nok engang i det 7. årh. og frem til 11. årh. MS del.

An excavation South of Kalvslund parish church uncovered a whole warren of houses, which turned out to be a stubbornly persevering single farm, which could be documented through nine phases - most probably from some point in the 7th century and down to the 11th century.

Ved den forholdsvis beskedne fladeafdækning syd for kirken fandtes velbevarede spor efter tilsyneladende kun én gård, som havde ligget på dette sted gennem yngre germansk jernalder og vikingetid (fig. 4). I slutningen af vikingetiden var den udgravede gård vokset til et omfang, der berettiger betegnelsen stormandsgård, selv om ikke hele gårdstoften er udgravet. Mod nord var gården afgrænset af et overordnet vejforløb – en forgænger for Ribe-Kolding landevejen – mens den østlige afgrænsning var markeret af hegnshuse (fig. 5). På toften har desuden ligget en række grubehuse, nok kun ét af gangen. Gårdens mest interessante element var den imponerende hovedbygning, et hus af såkaldt trelleborgtype på 38,5 meters længde med ydre skrå støttestolper og vindfang på nordsiden (Sindbæk 2014). I udstrækning og opbygning svarer det ret

præcist til det største af husene på Omgård, og de to bygninger synes afsat efter samme skabelon (fig. 6).⁹ Endnu et fælles træk var, at der også fra hovedbygningen i Kalvslund udgik grøfter, som kan have udgjort et indhegnet særområde lig dem, som kendes fra andre af tidens stormandsgårde.

På trods af den begrænsede undersøgelse rejser kombinationen af den imponerende hovedbygning samt nærheden til kirken og landevejen spørgsmålet, om gården har tjent andre formål end de rent agrare? En markant forskel fra de øvrige omtalte stormandsgårde er dog fraværet af et kraftigt hegn som toftens afgrænsning. Kalvslund Sogn lå tidligere i Kalvslund Herred, som i 1200-årene blev udskilt af Frøs Herred (Nyborg 1998). De østlige dele af dette ældre og større Frøs Herred har været præget

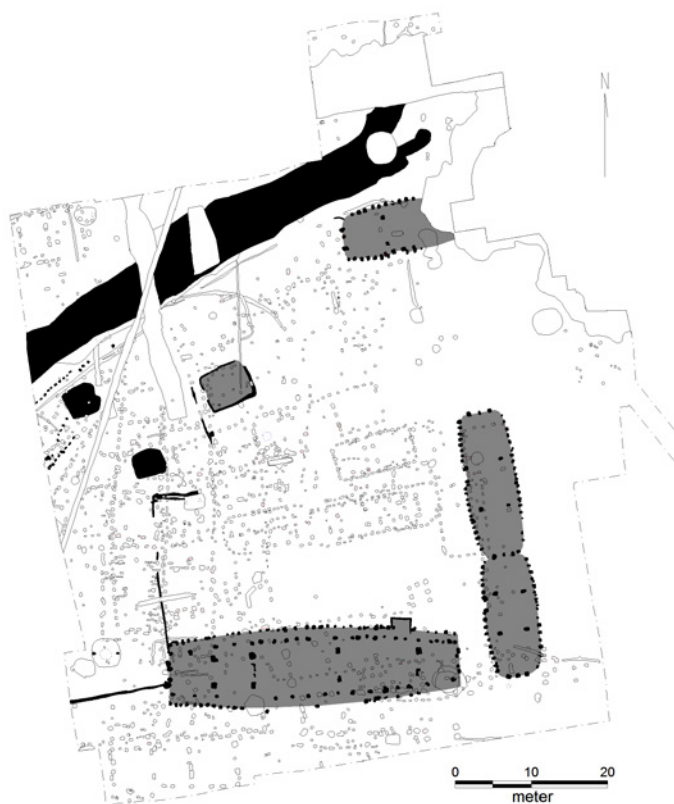

Fig. 5.

I sen vikingetid var gården i Kalvslund imponerende stor. Hovedhuset var 38,5 m langt og havde ydre, skrå støttestolper samt et lille vindfang mod nord. Gårdens nordlige afgrænsning udgjordes af et vejforløb – en forgænger for Ribe-Kolding landevejen, som ud fra ældre kort ses at have ligget på dette sted fra senest vikingetiden og frem til 1600-årene.

During the Late Viking Age, the farm at Kalvslund reached an impressive size. The main building was 38,5 m in length and had slanted exterior buttress posts as well as a small windbreak to the North. A road route constituted the Northern boundary of the farm – an extension of the Ribe to Kolding highway, which on the basis of old maps seems to have remained stable in following this route from the Late Viking Age and on to the 1600's.

Fig. 6.

Sammenligning i samme målestoksforhold mellem hovedbygninger fra Kalvslund (hus X) og Omgård (hus XXXVIII). Øverst MS del, nederst efter Nielsen 1980.

A comparative same-scale drawing of the main buildings from Kalvslund (house X) and those of Omgård (house XXXVIII).

af den store Farris-skov, og må antages at have været spredt bebygget i vikingetiden. Gennem herredet løber Ribe-Kolding landevejen. I et militært og trafikalt perspektiv har passagen over Ribe Å, hvis ældre navn muligvis var Far Å, samt dens mange tilløb inde fra Farris-skoven været af stor vigtighed. At der har været en passage ved Ribe by kan ikke betvivles, og det næste mulige sted at passere åen synes at have været ved Stavnagergård, 8 km opstrøms fra Ribe.

Kalvslund ligger, hvor vejene fra Ribe og Stavnagergård mødes, med gode muligheder for at kontrollere trafikken fra og til passagerne over Ribe Å (fig. 7). En landskabelig placering, som deler mange træk med den før-omtalte gård i Lisbjerg ved Århus. Måske har gården i Kalvslund været beboet af kongens repræsentant på herredsniveau – den person som i Jyske Lov kaldes ombudsmanden?

Syd for Ribe ligger Hviding Herred, hvis nordvestlige del udgøres af Hviding Sogn. Her kendes fra luftfotografier et stort hus af trelleborgtype og nogle nok tilhørende grubehuse, beliggende umiddelbart vest for den nuværende landevej til Tønder.¹⁰ Gården må

ud fra hustypen at dømme omtrent være samtidig med gården i Kalvslund. Som ved gården i Kalvslund ses et tankevækkende sammenfald mellem et trelleborghus beliggende i herredets navngivende sogn ud til et overordnet vejforløb. Også gården i Hviding kan måske have haft militære forpligtelser?

Som ved de andre stormandsgårde synes der også i Kalvslund at ske et større brud i gårdstrukturen. Efter trelleborghusfasen er næste bebyggelsesspor et beskedent 20 m langt hovedhus med portrum, som ligner mange andre gårde udgravet på Ribeegnen (fig. 8). Det stammer sandsynligvis fra 1100-årene, og kan næppe være stormandsgårdens direkte efterfølger. Men i den mellemliggende periode synes stormandsgården at være afløst af en lille gård, som i størrelse bedre svarer til den beskedne kirke.

Gården i Hviding (11.-12. årh.)

500 m vest for den i dag ensomt beliggende kirke i Gl. Hviding, 9 km syd for Ribe, udgravede museet i Ribe fra 1986 til foreløbig 1994 et areal på ca. 2,5 ha (Jensen 1987a). Her blev rester af en række imponerende gårdsanlæg, som lå på stedet fra o. 1000 og

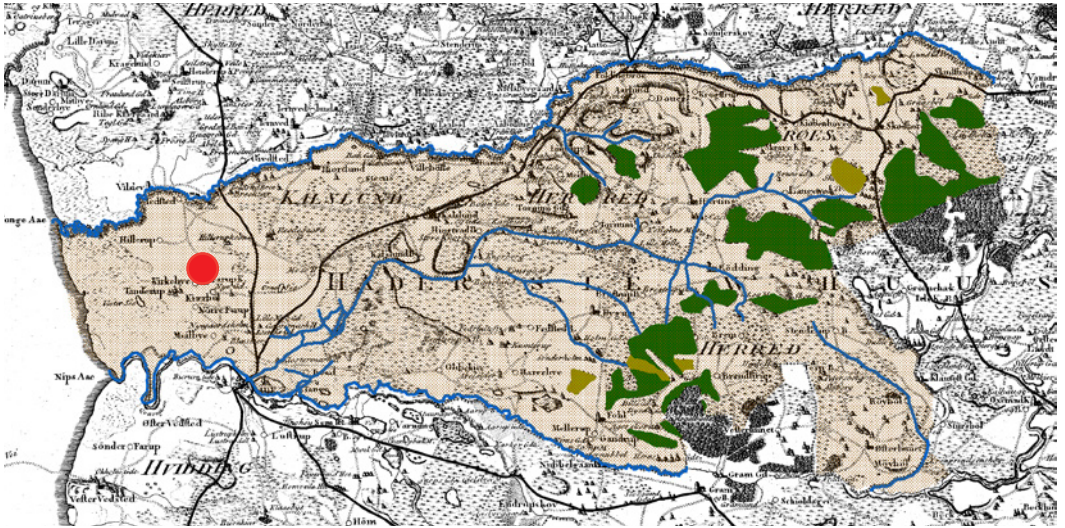

Fig. 7.

Den ældre middelalders Frøs Herred var området mellem Ribe Å mod syd og Kongeåen mod nord. Inde i landet bredte Farris skoven sig mellem Ribe Ås mange tilløb. Den store gård i Kalvslund lå centralt i herredet på et sted med god mulighed for at kontrollere trafikken. MS del.

The area of the Early Medieval Frøs County incorporated the lands between the River Ribe Å to the South and the River Kongeåen to the North. Further inland, Farris Forest encompassed the lands between the many tributaries of the river Ribe. The large farm at Kalvslund was centrally placed within the county, on a site well placed for controlling and monitoring traffic through the region.

Fig. 8.

Udgravningen i Kalvslund gav ikke svar på, hvad der skete med den store gård efter 1000-årene. De eneste fund fra senere tider var denne beskedne gård, nok fra 1100-årene, som næppe har huset en stormand. MS del.

Excavations at Kalvslund did not give an answer to what happened that large magnate farm after the 11th century. The only evidence from later periods was this modest farm residence, probably 12th century; which hardly could have served as a homestead for a magnate lord.

indtil 1100-årene undersøgt. Der var også bebyggelse på stedet i ældre jernalder samt yngre germansk jernalder og vikingetid, og anlægstæthed var generelt stor. Udgravningerne er ikke færdigbearbejdet, og hensigten her er ikke at give en detaljeret fremlæggelse, men i stedet et overblik over hovedtrækkene i den udgravede gårds udvikling i løbet af det 11. og 12. årh. Der er tale om en stor gård, som gennem de forskellige faser flytter sig over et overraskende stort areal. Det i sig selv tyder ikke på, at gården har haft direkte naboer, men talrige detektorfund fra de omgivende marker viser på den anden side, at bebyggelsen må brede sig over et langt større areal end det udgravede.

Udgangspunktet for undersøgelsen var et hus af trelleborgtype, observeret fra luften af daværende antikvar Stig Jensen. Udgravningerne viste, at hovedhuset målte 34,5 m i længden, og ret usædvanligt var der i østenden et staldafsnit med brede båse (fig. 9). Huset lå på en gårdstoft afgrænset af et plankeværk sat i en grøft. Toften målte

ca. 110 x 60 m. Fra hovedhusets vestende udgik en grøft, som dannede et mindre indhegnet område, men stor anlægstæthed og flere overlappende hustomter i området giver mulighed for andre måder at udlægge indhegningens forløb. Der synes dog ikke at være tvivl om, at der har været en form for indhegning i tilknytning til hovedhuset. Til gården hører som minimum desuden et par hegnshuse. Nord for hovedhuset fandtes en brønd dendrodateret til ca. år 830. I tilfyldningen fandtes bl.a. kuglepoter med udfaldende rand, som begynder at optræde i det arkæologiske materiale i yngre vikingetid. Der synes at være tale om den brønd, som Trelleborghusets beboere har anvendt, og den tidlige datering af anlæggelsen viser, at gården ikke var den første på stedet, men blot den første, som trådte tydeligt frem ved udgravningen. På baggrund af hustypen må gården anses for opført i årtierne omkring år 1000.

I de følgende faser forskydes gården mod sydvest, og kun dele af disse gårdstoffer er

Fig. 9.

Den ældste sikkert udskilte fase af den store gård i Hviding fra ca. år 1000. Et 34,5 m langt hus af trelleborgtype med stald i østenden lå på en toft med målene 110 x 60 m. Rundt langt toftehegnet lå forskellige, næppe helt samtidige hegnshuse. MS del.

The oldest most certain individual phase of the large farm from Hviding dating back to ca. 1000 A.D. It was a 34,5 long Trelleborg type longhouse with stables at the Eastern end dominating an enclosure measuring 110 x 60 m. Along the perimeter of the enclosure were a number of different and hardly contemporary boundary houses.

afdækket. Ligeledes hersker der tvivl om tofteafgrænsningernes præcise forløb. Der er dog næppe tvivl om, at hovedhuset i den følgende fase udgøres af et næsten 40 m langt væggrøfthus med buede langvægge, hvis bredde ved midten nærmede sig 10 m (fig. 10) (Jensen 1987b). Ved østgavlen og på den østlige del af sydsiden fandtes støtte-stolper, som kan være sekundære. Husets størrelse taget i betragtning, havde det kun afsat meget svage spor i undergrunden. Væggrøfthuse af denne type dateres typisk til 1000-årene (Jeppesen & Madsen 1990 s. 304).

Det efterfølgende hovedhus bestod af to rækker tagbærende stolper placeret i de let buede vægforløb. Husets længde var 32 m og bredden ved midten ca. 8 m (fig. 11). Til gården hørte efter alt at dømme en brønd mod nord, som skar den foregående fases hovedhus. To dendroprøver fra brønden daterer anlæggelsen af brønd og nok også denne gårdsfase til tidsrummet 1101-16¹¹. På brøndens bund fandtes en intakt Ur-

nes-fibel. Muligvis hører også et hegnshus med midtsuler til denne gård.

I den yngste gårdsfase er hele toften udgravet (fig. 12). Den er omtrent trapezformet med sidelængder på ca. 100 m og afgrænses af et hegn sat i en grøft. Det 30 m lange centralt placerede hovedhus havde rette vægge, og bredden var på imponerende 10 m. Langs hegnet var placeret mindst ét hegnshus med midtsuler. Dateringen af denne yngste fase er ikke helt ligetil. De nedenfor beskrevne resultater af udgravningerne på Lustrupholm synes at vise, at hovedhuse med rette vægge ikke med sikkerhed kendes før midten af 1100-årene, og således må dateringen af den yngste gårdsfase i Hviding nok placeres i anden halvdel af 1100-årene. Der er ikke sikre spor efter yngre bebyggelse indenfor udgravningsfeltet.

Fig. 10.

I den efterfølgende fase af gården i Hviding udgjordes hovedbygningen af et næsten 40 m langt og knap 10 m bredt væggrøfthus, som stedvis var blevet forstærket med støtte-stolper. Da kun dele af gårds-toften er afdækket, er rekonstruktionen af denne fase ikke helt sikker. Huset må være opført omkring midten af 11. årh. MS del.

During the subsequent phase of the Hviding farm, the main building constituted a nearly 40 m long and barely 10 m wide wall trench house, which had been reinforced in places by extra buttress posts. As only some parts of the farm enclosure have been excavated, the reconstruction of this phase is as yet uncertain. The house must have been built around the middle of the 12th century.

Fig. 11.

Væggrofthuset efterfulgtes af en 32 m lang hovedbygning med buede langvægge. Til gården har nok hørt et hegnshus med midsuler og muligvis også andre bygninger. En brønd nord for hovedhuset, efter alt at dømme tilhørende denne gård, var anlagt i tidsrummet 1101-16. MS del.

A 32 m long main longhouse building with bowed long walls succeeded the wall trench house. A house along the perimeter with a ridge post frame and possibly some other buildings as well were more than likely associated with this building. A well constructed between 1101-16 A.D. lies to the North of the house and seems to belong to this farm.

Fig. 12.

Den yngste gårdsfase. Det 30 m lange og 10 m brede hovedhus ligger centralt på en trapezformet gårdstoft med sidelængder på ca. 100 m. Længs toftehegnets vestre side ligger et hegnshus med midsuler. MS del.

The farms youngest phase. The 30 m long and 10 m wide main long house was centrally placed on a trapezoid enclosure with 100 m long sides. Along the left side of the boundary ditch there was a ridge post house.

Hvem beboede de store gårde i Gl. Hviding? Fra udgravningerne foreligger et stort fundmateriale, som i kombination med mange års detektorafsøgninger giver gode muligheder for at vurdere beboernes sociale position på baggrund af metalgenstande, som af den ene eller anden grund er havnet i jorden. Blandt fundene fra 11.-12. årh. er en række smykker i kobberlegering, som alle er hyppige fund fra perioden. Det eneste sikre smykke i ædelmetal er en lille fuglefibel i sølv. Et fundbillede som dette synes at svare til mange andre detektorpladser og tyder ikke på, at gårdene i Hviding tilhører et højere socialt niveau, end man vil kunne finde de fleste andre steder i landet. Men bedømt alene ud fra hovedhusenes størrelse hører gårdene i Hviding til blandt de største kendte gårde i Danmark fra tidlig middelalder.

Ribebispens gård i Lustrup (12.-13. årh.)

I perioden 1998 til foreløbig 2007 har Sydvestjyske Museer udgravet resterne af Ribebispens gård i Lustrup; en specialiseret storgård, hvis eksistens var kendt fra tre skriftlige omtaler i 1200-årene – i sig selv et vidnesbyrd om stedets betydning i samtiden (Søvsø 2013a).

Udgangspunktet var her én eller to store gårde fra 1100-årene, som måske, måske ikke var samtidige (fig. 13). Det nordlige hus var størst, og denne gård udmærker sig desuden ved at være befæstet med en grøft. Sandgravning fra o. 1900 har desværre fjernet et mindre voldsted, som lå i tilknytning hertil. Disse usædvanlige fortifikatoriske træk tyder stærkt på, at denne gård må være en af bisp Elias' (1142-62) befæstede gårde, som er omtalt i Ribe Bispekrønike, nedskrevet o. 1230 (Søgaard 1973). Den beretter, at Elias "til sit værn byggede mange faste steder, hvoraf der endnu findes spor på de biskoppelige gårde".

Med området senere ejerforhold in mente er det nærliggende at identificere den nordlige gård som en af disse gårde.

Senest o. 1200 afløstes de to gårde af et vinkelanlæg bestående af to omtrent jævnstore bygninger (fig. 14). Dette mønster genfindes ikke ved udgravninger af samtidig, middelalderlig landbebyggelse, og tyder på, at gården fra senest denne fase kan have haft en særlig funktion.

Det i udgangspunktet vinkelformede anlæg udbyggedes voldsomt gennem 1200-årenes første halvdel og omfattede inden århundredets midte et repræsentativt teglstenstårn på 8 x 8 m foruden store lade- og staldbygninger på op til 54 meters længde (fig. 15). Desuden indgik en større grøft eller voldgrav med græstørvssikrede sider, som ikke synes at have haft fortifikatorisk betydning. Bygningernes samlede grundareal har været ca. 1400 m². Teglstenstårnet var understøttet med fuld kælder og et kraftigt, træbygget trappehus. Det må mindst have rejst sig i to fulde stokværk over kælderen og har været synligt fra både landevejen mod Tønder og Haderslev, som passerer tæt forbi gården mod hhv. vest og nord. Tårnet, som i kraft af trappehuset entydigt kan identificeres som netop et tårn og ikke blot en kælder, svarer i type til flere af de førømtalte kældre, fundet i nærheden af kirker på Sjælland.

Gården omtales første gang i et forlig fra 1233, hvor det forlanges, at bønder fra Tønder og det i dag forsvundne Anflod Sogn ved Tønder for egen bekostning fragtede deres havreafgifter til gården i Lustrup. Det kunne tyde på, at der blev holdt heste i Lustrup. Fra 1258 stammer et andet forlig mellem bispen og hans landboer i Tønder. Heri specificeres, at bønderne endnu engang må acceptere selv at transportere

Fig. 13.

Den ældste fase af gårdene på Lustrupholm var to hovedbygninger med buede langvægge, som måske, måske ikke var samtidige. Det nordlige hus var størst og befæstet med en grav og et nu helt fjernet voldsted. Det må være en af bisp Elias' befæstede gårde som omtalt i Ribe Bispekrønike. MS del.

The oldest phase of the farms at Lustrupholm was constituted by two buildings with bowed long sides, which were possibly not contemporary. The Northern house was the largest and was fortified by a boundary ditch and a now completely removed defensive site. This must be one of the fortified farms belonging to Bishop Elias, which are named in the Bishop's chronicle of Ribe.

afgifterne til kældermesteren (Cellarius) i Lustrup. En kældermester var betegnelse for lederen af en større husholdning, og måske har gårdens daglige drift været i hænderne på en mand med denne betegnelse.

Fra udgravningerne stammer et omfattende fundmateriale fremkommet både ved soldning og brug af metaldetektor. I en samlet betragtning har fundmaterialet et jævnt præg, og højstatus-fund eller spor efter læse- og skrivekunst er helt fraværende. Det tyder mest på, at bispens ikke har opholdt sig ret meget på stedet.

Ribebispens gård i Lustrup synes at være stort set fuldt udgravet og giver et imponerende indblik i omfanget af en stormandsgård fra første halvdel af 1200-årene tilhørende samfundets absolutte elite. Planløsningen afviger klart fra de vikingetidige og tidlig-middelalderlige eksempler, som tidligere er omtalt. I

Lustrup synes teglstenstårnet at udgøre den repræsentative hovedbygning, som indgår i et åbent trefløjet kompleks, som mere peger frem i tid mod senere tiders bedre kendte herregårde og klostre, end tilbage mod den ældre middelalders stormandsgård.

Gården har næppe kun tjent ét formål, men har fungeret som et knudepunkt i administrationen af bispens mangeartede aktiviteter. I de store ladebygninger har det været muligt at opbevare mængder af de naturalie-afgifter, som tilgik bispens. Det kunne være med videresalg for øje eller med henblik på egen brug.

Med til bispens aktiviteter i den ældre del af middelalderen hørte også en central rolle i landets militære organisation. Som ansvarlig for ledingen indenfor det enkelte stift deltog bispens i krigsudbuddet, hvad enten det var i form af aktiv krigstjeneste med egne mænd eller gennem

Fig. 14.

Sidst i 1100-årene eller omkring år 1200 anlagdes en ny form for gård bestående af to store bygninger liggende i en vinkel i forhold til hinanden. De ligner ikke andre gårde fra perioden og tyder på, at gården senest fra denne fase har haft en særlig rolle.

At the end of the 12th century or around the year 1200 a new form of farmstead came into being consisting of two large buildings orientated at right angles to each other. They are not comparable with other farms of the period and indicate, that the farm – even at this late date – still retained a special role.

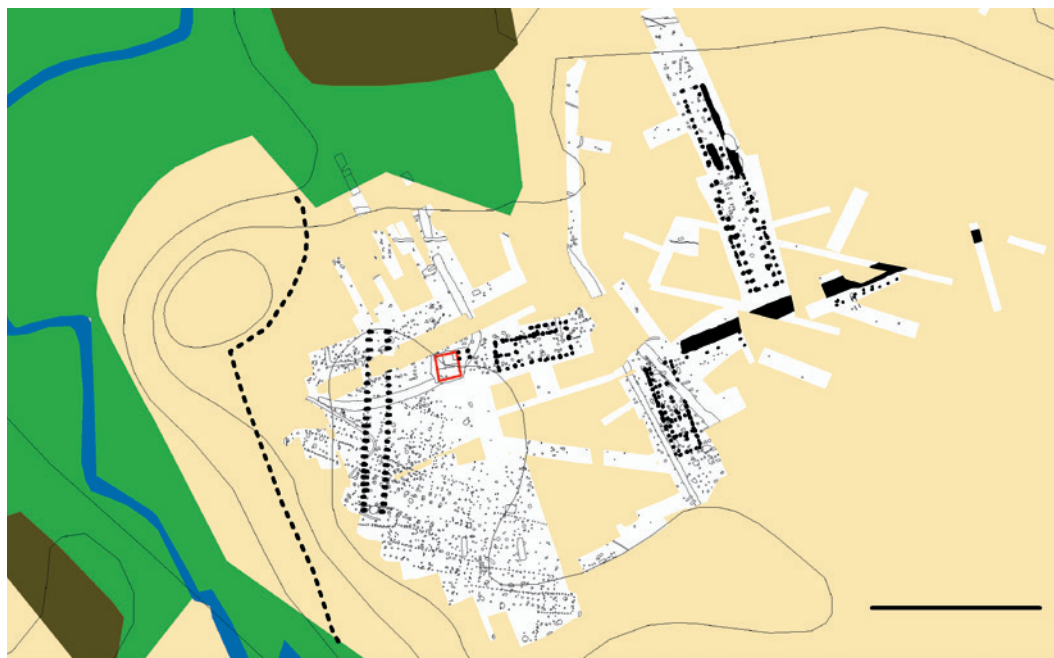

Fig. 15.

Ribebispens storgård i Lustrup i sin mest udbyggede skikkelse. Kernen i anlægget var et teglstenstårn på 8 x 8 m opført o. år 1200 omgivet af stolpebygninger på op til 54 meters længde. MS del.

The Bishop of Ribe's Magnate farm at Lustrup at it's maximum extent. The core of the site was a brick tower measuring 8x8 m built around the year 1200 surrounded by post-built houses of up to 54 meters in length.

udrustning af hærstyrker. I Lustrup-gårdens funktionstid undergik ledingssystemet gennemgribende forandringer fra et system baseret på personlig krigstjeneste til et system baseret på afløsning i form af skattebetaling. De skriftlige kilders omtale af Lustrupholm kunne pege i retning af, at gården kan opfattes som et stutteri til udrustning af kongens rytterhær. Til trods for denne militære rolle har anlægget ingen fortifikatoriske træk; selv teglstenstårnet må opfattes som uhyre sårbart i kraft af sit træbyggede trappe-tårn. At bispens militære rolle kunne være særdeles aktiv fremgår af, at Bisp Tuvo (1214-30) var en af de prominente krigsfanger, der faldt i den sejrende tyske koalitionshærs varetægt efter nederlaget ved Bornhöved i 1227 (Søgaard 1973, s. 272). Han løskøbtes af domkapitlet for 700 mark sølv – en enorm sum svarende til omkring $\frac{1}{2}$ mio. af datidens mønter, penninge¹².

Afsluttende bemærkninger

Stormandsgårdenes udvikling fra vikingetid til middelalder sætter fokus på en række af de gennemgribende samfundsforandringer, som fandt sted igennem det 11. og 12. århundredes Danmark. Den sen-vikingetidige stormandsgård var et vidt udbredt fænomen, og det må anses for sandsynligt, at der i mange bebyggelser har været (mindst) én slægt, hvis gård skilte sig ud fra de øvrige.

Planløsningen, her eksemplificeret af de omtalte gårde i Lisbjerg, Omgård, Vorbasse, Østergaard, Kalvslund og Hviding synes gradvis at gå i opløsning fra engang i 1000-årene, og i flere tilfælde efterfølges den store gård af en fase bestående af mindre gårde – ofte i forbindelse med en kirkebygning. Hvor den lokale stormand skal placeres i dette billede er ikke helt enkelt at besvare.

I perioden må man antage, at dyrkningsfællesskabet i landsbyerne, som det kendes fra landskabslovene og senere skriftlige kilder, slår endeligt igennem. En af baggrundene kan være et vigende trællehold ansporet af den fremvoksende kirke og den kristne forestillingsverden. Måske er det denne forandring i driftsformerne, som vi ser afspejlet i det arkæologiske materiale. Arvedelinger er også foreslået som den væsentligste faktor (Sørensen 2011, kap. 12). De fremvoksende byer og deres spirende handelsforbindelser gav nye afsætningsmuligheder for dyr og landbrugsvarer, og på det magtpolitiske plan lykkedes det kongemagten at hævde sin forrang i forhold til landets øvrige førende slægter. Disse forhold kan også have haft indflydelse på stormandsgårdenes fysiske fremtoning.

Disse driftsmæssige, økonomiske og magtpolitiske forskydnings kan alle have haft

indflydelse på den aristokratiske *way of life* og stormandsgårdenes fysiske fremtoning

Da de jyske stormandsgårde igen dukker op i det arkæologiske materiale – her med Ribebispens gård i Lustrup som eksempel – er den arkitektoniske grundtanke en anden. Et stentårn udgør nu den repræsentative hovedbygning, og de øvrige bygningers placering synes mere inspireret af den kontinentale, monastiske arkitektur frem for de ældre nordiske forgængere. Men fremtidige arkæologiske undersøgelser vil uden tvivl kunne nuancere dette billede og bringe nye oplysninger om stormandsgårdene og deres udvikling igennem den ældre middelalder.

Litteratur

Andersen, M. & Å. H. Nielsen 2000: En stormandsgård fra den ældre middelalder ved S. Jørgensbjerg kirke. I: *Civitas Roscald – fra byens begyndelse* (T. Christensen & M. Andersen red.) Roskilde 2000, s. 121-144.

Andresen, J., R. B. Iversen & P. Jensen 2008: On the War-Path: Terrestrial Military Organisation in Prehistoric Denmark. I: *Layers of Perception*. (A. Posluschny, K. Lambers, I. Herzog red.) Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Berlin, Germany, April 2-6, 2007. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, Vol. 10. Bonn 2008.

Callmer, J. 1992: A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. I: *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region* (L. Larsson, J. Callmer & B. Stjernquist red.) Stockholm 1992, s. 411-457.

- Ethelberg, P. 2003: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f. Kr.-1000 e. Kr.). I: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (L. S. Madsen & O. Madsen red.). Haderslev 2003, s. 123-373.
- Etting, V. & N. Engberg 2004: Fra storgård til herregård. I: *Herregården, Bind I, Gods og Samfund* (J. Erichsen & M. V. Pedersen red.) København 2004, s. 119-162.
- Hervén, C. J. 2008: Den tidige medeltidens Lund – vems var egentligen staden? I: *De første 200 årene* (H. Andersson, G. Hansen og I. Øye red.). Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5. Bergen 2008, s. 259-275.
- Hvass, S. 1980: Vorbasse – The Viking Age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. I: *Acta Archaeologica*, vol. 50, 1979. København 1980 s. 137-172.
- Jensen, S. 1987a: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. I: *Mark og Monte* 1986-87, s. 5-26.
- Jensen, S. 1987b: Overgangshuset. I: *Skalk* 1987:6, s. 3-8.
- Jeppesen, J. 2004: Stormandsgården ved Lisbjerg kirke. I: *Kuml* 2004. Højbjerg 2004, s. 161-180.
- Jeppesen, J. & H. J. Madsen 1990: Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. I: *Kuml* 1988-89. Højbjerg 1990, s. 289-310.
- Jeppesen, J. & H. J. Madsen 1997: Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. I: *Kuml* 1995-96. Højbjerg 1997, s. 149-171.
- Jørgensen, L. 2008: Manor, Cult and Market af Lake Tissø. I: *The Viking World* (S. Brink & N. Price red.) Routledge, London & New York 2008, s. 77-82.
- Liebgott, N.-K. 1982: Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1980, København 1982, s. 126-165.
- Madsen, P. K. 2005: Kalvslund Kirke – en tilsyneladende beskeden kirkes alder og stråtag. I: *By, marsk og geest* 17, Ribe 2005, s. 22-42.
- Nielsen, L. C. 1980: Omgård. A Settlement from the Late Iron Age and the Viking Period in West Jutland. I: *Acta Archaeologica*, vol. 50, 1979. København 1980, s. 173-208.
- Nyborg, E. 1998: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300. I: *Marsk, land og bebyggelse*, bd. 1 (S. Jensen red.), Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV. Højbjerg 1998, s. 191-210.
- Ramskou, T. 1954: Lindholm. Preliminary Report of the 1952-1953 Excavations of a Late Iron Age Cemetery and an Early Mediaeval Settlement. I: *Acta Archaeologica*, vol. XXIV 1953. København 1954, s. 186-199.
- Ramskou, T. 1956: Lindholm Høje. Second Preliminary Report for the Years 1954-55 on the Excavation of a Late Iron Age Cemetery and an Early Mediaeval Settlement. I: *Acta Archaeologica*, vol XXVI 1955. København 1956, s. 177-185.
- Ramskou, T. 1958: Lindholm Høje. Third Preliminary Report for the Years 1956-57 on the Excavation of a Late Iron Age Cemetery and an Early Mediaeval Settlement. I: *Acta Archaeologica*, vol XXVIII 1957. København 1958, s. 193-203.
- Seeberg, P. 1970: Et teglhus på Asmild. I: *Middelalderstudier. Bidrag 1 til Viborge-*

gnens topografi og historie. Viborg 1970, s. 4-23.

Sindbæk, S. M. 2014.; Søren M 2014.: 5.10 Aggersborg og andre borge. I: *Aggersborg i vikingetiden* (Else Roesdahl, Søren M. Sindbæk og Anne Pedersen ed.) Højbjerg 2014, s. 233-250.

Stiesdal, H. 1982: Gård og kirke – Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1980. København 1982, s. 166-170.

Søgaard, H. 1973: Ribe bispekrønike. I: *Fra Ribe Amt*, Bd. XVIII-II. 1973, s. 260-273.

Sørensen, A. B. 2011: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – huse, gårde og bebyggelser. I: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (L. S. Madsen & O. Madsen red.). Haderslev 2003, s. 434-457.

Sørensen, A. B. 2011: *Østergård – vikingetid og middelalder*. Skrifter fra Museum Sønderjylland, vol. 5. Haderslev 2011.

Søvsø, M. 2013a: The Bishop of Ribe's rural property in Lustrup. I: *Danish Journal of Archaeology*, 2012, Vol. 1, s. 4-26.

Søvsø, M. 2013b: Enkeltgården syd for Kalvslund Kirke – dens historie og udvikling gennem yngre germansk jernalder og vikingetid. *Arkæologi i Slesvig* 14. Neumünster 2013, s. 131-147.

Noter

1. Fjenneslev sogn, Alsted herred, Sorø amt. Sognebeskrivelses-nummer (SB-nr.) 040104-3.
2. Grønbæk sogn, Lysgaard herred, Viborg amt. SB-nr. 130604-4.
3. Asmild sogn, Nørlyng herred, Viborg amt, SB 130801-102.
4. Lindholm sogn, Kær herred, Ålborg amt, SB-nr 120608-1.
5. Vorbasse: Vorbasse sogn, Slavs herred, Ribe amt. SB-nr. 190604-295. Omgård: Nr. Omme sogn, Hind herred, Ringkøbing amt. SB-nr. 180408-124.
6. Det er tilfældet i Lisbjerg, 8 km nord for Århus og måske også i Haldum 20 km nordvest for Århus samt eventuelt også i Gormdynastiets kompleks i Jelling?
7. Upublicerede udgravninger I Ribe tyder på, at det samme billede gør sig gældende her i 11.-12. årh.
8. Kalvslund sogn, Ribe herred, Ribe amt. SB-nr. 190403-136. Udgravningens journal nr. ASR 1906.
9. Hus XXXVIII på Omgård. Nielsen 1980 s. 191.
10. Hviding sogn, Hviding herred, Tønder amt. SB-nr. 210103-67.
11. Dendrodatering: Wormianum sag nr. 308.
12. Valdemar Sejrs udmøntninger før 1234 værdisattes ofte således: 1 mark sølv = 3 mark penge. 1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge. 700x3x240=504.000.

Summary

Early Medieval large Magnate Farms from Jutland

– Primarily illustrated by examples from the environs of Ribe

This study deals with the phenomenon of magnate farms during the period of ca. 1000-1200 A.D. The Viking Age magnate farm is known from an ever-increasing number of archaeological excavations and was convincingly established for the first time with the excavations of Vorbasse and Omgaard from 1974 onwards. A typical characteristic is the presence of a centrally placed, representative main building – with bowed long walls as well as an encompassing boundary – in some cases a decided palisade – surrounding a large, four-sided farm enclosure. Along the boundary fence, there are often one or more boundary houses. In a number of cases, a lesser-enclosed area has been documented together with the main building, within which an untypically shaped small structure has been proven and has been interpreted as a cult house. Later excavations have shown, that this type of aristocratic architecture seems to come into being during the Late German Iron Age, with the East Danish complexes of Tissø, Lejre and Uppåkra as some prominent examples.

Another and younger type of aristocratic residence are the early Medieval stone-cellars, which have been excavated in the vicinity of Romanesque stone churches. These must also be interpreted as remnants of a magnate residence. More often than not, the available data comes from small and often quite dated investigations and the extent of the residences these cellars belong to is therefore rarely known. Similarly, it often remains unresolved, as to whether

the cellars should be understood as the ruins of stone built towers or merely be seen as stone built cellars under an overlying wooden house.

On the basis of the excavations at Kalvslund, Hviding and Lustrup near Ribe, examples are presented illustrating the development of the large magnate farm for the period ca. 1000-1200. The proven differences among Southern Scandinavian's large magnate farms during the period are ascribed to a chronological development, rather than being a factor of regional variation.

Morten Søvsø

Museumsinspektør

Sydvestjyske Museer

Tangevej 6

6760 Ribe

mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

Pottemageren i Enderup

– en analyse af affaldet fra en middelalderlig pottemager i Sydvestjylland

Af Troels Bo Jensen

Under en udgravning i landsbyen Enderup ca. 8 km syd for Ribe fandt arkæologerne tykke kulturlag fyldt med middelalderkeramik – affald fra en middelalderlig pottemager. Fundet blev senere til forfatterens speciale-emne i middelalderarkæologi, hvor materialet blev gennemgået og analyseret. Det er resultatet af dette arbejde, som fremlægges her. Et overraskende resultat var, at Enderup-pottemageren også havde fremstillet rigt dekorerede glaserede kander. En type hvis produktion ellers forbindes med det østlige Danmark.

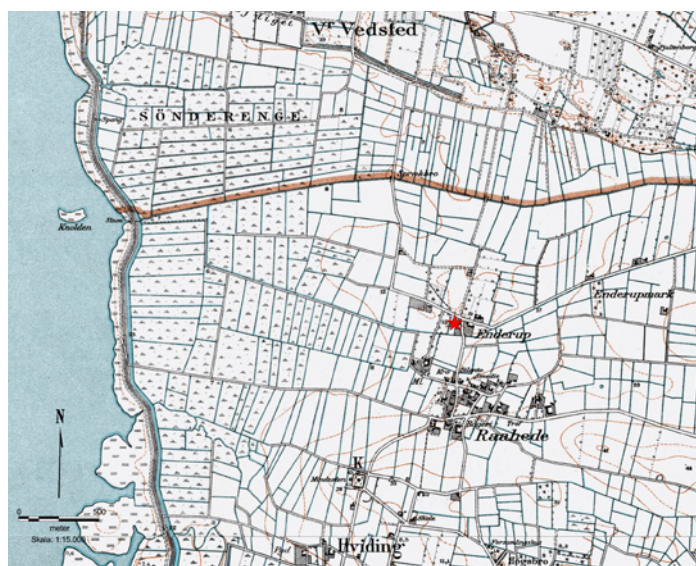

Fig. 1.

Udsnit af lave målebordskort over området omkring Enderup. Vejen, der går vestligt ud af landsbyen fører til Vester Vedsted og løbende nord-syd er den gamle hovedfærdselsåre fra Ribe mod syd og øst. Kilde: Kort & Matrikelstyrelsen.

A section of the ordnance survey map covering the area South-west of Ribe. The road, which runs West of the town, leads to Vester Vedsted. Running North-South is the old main thoroughfare from Ribe heading South and East.

Indledning

I vinteren 2007-2008 blev der i forbindelse med opførelse af en ny stald på 7000 m² foretaget en udgravning i landsbyen Enderup (ASR 1925, Højmark Søvsø 2008). Udgravningen berørte et område, hvor der tidligere var fundet store mængder middelalderkeramik, men ikke tidligere foretaget egentlige arkæologiske udgravninger. Under muldafrømningen stødte man i udgravningens sydvestlige hjørne på bevarede kulturlag fyldt med keramik. En første gennemgang af fundet viste, at der var tale om middelalderlig keramik hovedsagligt bestående af skår fra gråbrændte kuglepotter blandet med enkelte skår fra glaserede rødgods-kander, som indledningsvis kunne datere fundet til 1300-tallet.

Store dele af det keramikholdige kulturlag blev afrømmet og hjembragt i storsække. Året efter blev kulturjorden soldet igennem, og det store keramikmateriale viste sit egentlige omfang. I alt fremkom der 23.861 skår med en samlet vægt på 190 kg.

Selv om der under udgravningen ikke blev fundet spor af pottemagerovne på stedet, gav mængden af skår alene og deres samlede placering anledning til at tolke fundet som affald fra en pottemagers produktion. En tolkning der senere blev bekræftet af, at en stor del af den fundne keramik var fejlbrændt eller defekt. Dermed stod vi med Sydvestjyllands første fund af et middelalderligt pottemagerværksted.

Forskningsoversigt

Forskningen i dansk middelalderkeramik har siden begyndelsen i det 20. århundrede

været præget af materialefremlæggelser fra individuelle lokaliteter, men de seneste år er der kommet mere fokus på keramikens udbredelse, den kulturelle betydning og komparative studier.

Den hjemlige forskning i middelalder- og renæssancekeramik er senest grundigt gennemgået og diskuteret i Jette Linaas udgivelse *Keramik, kultur og kontakter* fra 2006 (Linaa 2006, s. 15-23), hvorfor der her kun skal nævnes enkelte af de nyere publikationer, heriblandt ovenstående. Linaas publikation har fået stor betydning for den danske forskning, da den som en af de første herhjemme ikke bare arbejder grundigt med typologier og kronologier, men også med brug og betydning af keramikken med udgangspunkt i en bred vifte af lokaliteter.

Jesper Langkildes afhandling *Middelalderkeramik fra Næstved – en undersøgelse og vurdering af keramik som kilde til socialtopografi* fra 2007 bygger videre på denne forskningslinje og er et godt eksempel på kulturhistorisk inddragelse i en bred kvantitativ analyse. Afhandlingen giver yderligere en gennemgang af de nyeste forskningstendenser, nationale såvel som internationale.

Et tidligt eksempel på fundfremlæggelse og sammenligning af flere lokaliteter er Per Kristian Madsens *Middelalderkeramik fra Ribe – Byarkæologiske undersøgelser 1980-87* (Madsen red. 1999). Publikationen arbejder med keramikens udbredelse indenfor et geografisk afgrænset område, men indeholder også en detaljeret model til klassifikation. Den har desuden speciel betydning for keramikforskningen i Ribe og derfor også for denne artikel.

Størstedelen af de fundne danske pottemagerværksteder er tidligere blevet samlet

publiceret, i nogle tilfælde genpubliceret, i et bind i udgivelsesrækken *hikuin*, dedikeret til den hjemlige danske keramikproduktion (Kock red., 2001). Bindet giver et godt overblik over de udgravede danske pottemagerværksteder og deres produktion.

For kort at inddrage det udenlandske materiale har den tyske tradition for empirisk forskning med hovedvægten på materialefremstilling, typologi, proveniens og datering haft speciel stor indflydelse for dansk keramikforskning. Her skal nævnes de vigtige og grundige værker *Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland* (Kühn, Lüdtke, Ring & Wessel 1984), *Die Mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975* (Lüdtke 1985) og trebindsværket *Handbuch der mittelalterlichen Keramik Nordeuropas* fra 2003 (Lüdtke & Schietzel red.).

Fundomstændigheder, bearbejdning og analyse

Landsbyen Enderup ligger ca. 8 km sydvest for Ribe på geestranden, der hæver sig let over det flade marsklandskab (fig. 1). Marskens klæg var pottemagerens lerkilde. I middelalderen lå Enderup placeret ved vejforløbet mellem to lidt større landsbyer; Råhede mod syd og Vester Vedsted mod nord. Lidt øst for Enderup løb landevejen mellem Ribe og Tønder.

Enderup nævnes første gang i de skriftlige kilder i 1294 under navnet Øndrup marck. Byen nævnes igen i 1304 blot som Øndrop, og i 1480 som Endrvp (Andersen 1998, Jensen 1998, s. 134). Navnet betyder Øthæns torp, hvor forleddet kan være et personnavn. De skriftlige kilder fortæller, at byen omkring 1530 kun bestod af tre gårde, men om dette også var tilfældet i højmiddelalderen vides

ikke (Jensen 1998, s. 134-135). Landsbyens jordtilliggende, ejerlavet, er småt, og der har formodentligt aldrig været tale om mere end ganske få gårde omkring et vejforløb.

Allerede i 1992 var der ved læhegnsrekognoscering blevet fundet større mængder middelalderkeramik på stedet (ASR 1026, Feveile & Jensen 1992), men først i 2007 blev der, forud for anlægsarbejde, foretaget en udgravning hvor der, ud over kulturlagene indeholdende middelalderkeramikken, blev fundet fem faser af bebyggelse fra germansk jernalder og frem til nyere tid. De keramikholdige kulturlag blev fundet spredt over et ca. 384 m² stort areal i udgravningsfeltets sydøstlige hjørne. Interessant for undersøgelsen af keramikfundet var også udgravningen af to huse fra middelalderen. Hertil kom tre brønde, flere større grøftforløb og en vej, som også kunne dateres til denne periode. Det fundne vejforløb tolkes som det øst-vest gående vejstræk, der gik gennem landsbyen mod Vester Vedsted (fig. 2). De to middelalderlige huse ligger nord for vejen. De overlejrer hinanden og er dermed ikke samtidige, men en nærmere datering kendes ikke. Syd for vejen ligger flere hesteskoformede grøfter dateret til tidlig middelalder og frem til nyere tid. Funktionen af grøfterne er ukendt, men en tolkning som drænggrøfter, køkkenhave eller dyreindhegninger er foreslået.

Der er således ikke fundet middelalderlige bebyggelsesspor, ud over grøfterne og brøndene, under eller i direkte forbindelse med det keramikholdige kulturlag, og det må betyde, at keramikaffaldet er endt udenfor den tilhørende bebyggelse, muligvis deponeret på en tilstødende mark eller mødding. Det er her vigtigt at understrege, at den sydlige og østlige afgrænsning af deponeringsområdet for keramikken ikke er fundet, så det vides ikke, hvor langt det

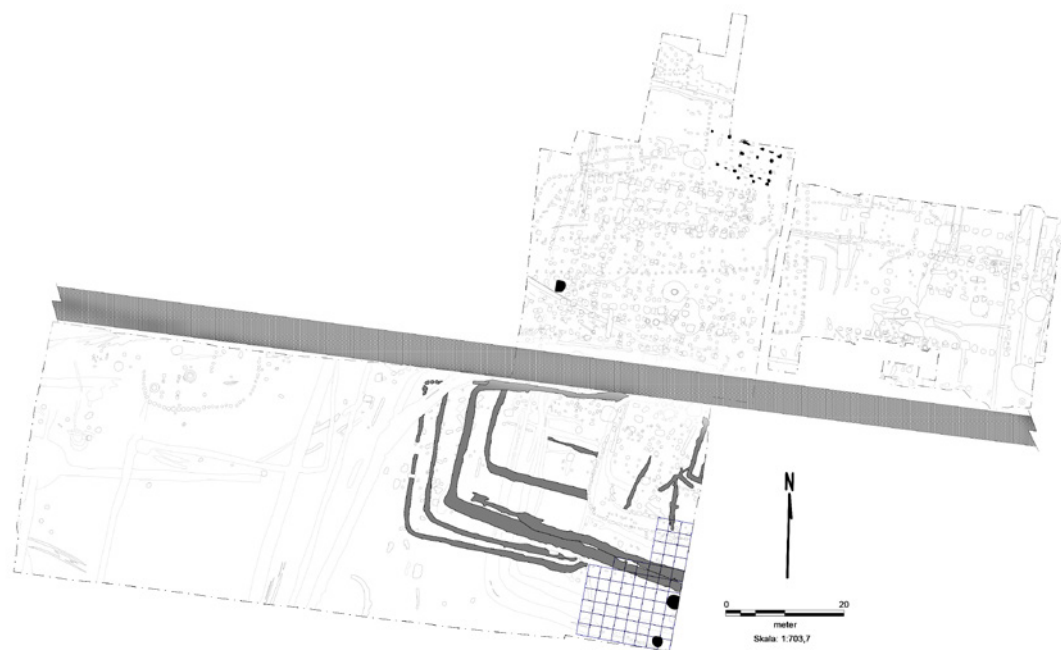

Fig. 2.

Oversigtsplan over udgravningsfeltet med markering af middelalderlige anlæg. Grøftforløb er markeret med mørk grå og brønde med sort. De to middelalderhuse ses nordligst i feltet. Det formodede forløb af den middelalderlige gennemfartsvej er vist med en gennemsigtig grå. De keramikholdige kulturlagsfelter er indtegnet i det sydøstlige hjørne er indtegnet. Tegning: Sydvestjyske Museer (SJM).

A general plan of the excavation site with all structures interpreted as Medieval highlighted. Wells are marked in black and the course of a ditch by dark grey. The two medieval houses are shown to the north. The medieval roadway is shown in a transparent grey. The ceramic rich cultural layers are marked in the South-western corner.

strækker sig, og enhver teori om forbindelser til bebyggelse er kun overvejelser gjort ud fra bebyggelsesmønsteret. Dette betyder også, at den egentlige størrelse af keramikfundet ikke kendes. Fundet af større keramikkoncentrationer i rekognosceringen af læhegnet ca. seks meter øst for feltgrænsen tyder på, at der kan ligge meget mere endnu (ASR 1026, Feveile & Jensen 1992).

Fundet af middelalderlige bebyggelsesspor både nord og syd for det middelalderlige vejforløb peger muligvis i retning af et gårdsanlæg på hver side af vejen. Det sydlige gårdsanlæg, som grøfterne tilhører, skal sandsynligvis søges mod øst udenfor udgravningsfeltet. Det er også oplagt at forestille sig, at dette gårdsanlæg kan have forbindelse til keramikaffaldet, der ligger i samme område.

Kulturlaget med keramikken var homogent og uden egentlige lagdelinger. Derfor valgtes at udlægge et net af felter på 2x2 m over kulturlagsområdet, som felt for felt blev

opgravet i storsække (fig. 3). I alt blev 66 felter, svarende til 264 m² bragt til museets magasin, hvor det året efter blev soldet. Skårene var meget fragmenterede, som det ofte ses på fundmateriale fra det åbne land, hvor fundene ikke ligger beskyttet i tykke kulturlag, men bliver udsat for pløjning og andre påvirkninger. Hovedparten af keramikken lå i en bred nordvestlig-sydøstlig koncentration formodentlig forårsaget af pløjning, som har trukket en eller flere koncentrationer ud over området.

Analysearbejdet kunne i praksis laves sammen med rengøringen, sorteringen, optællingen, og vejningen af keramikken. Sorteringen foretaget under bearbejdningen foregik udelukkende ved en visuel vurdering af de enkelte skår. På baggrund af denne klassifikation blev udvalgt en mindre mængde typeeksempler, som både repræsenterer de hyppigst forekommende typer, samt nogle af de mere specielle og let sammenlignelige genstande fra fundet. Ek-

Fig. 3.

Billede af udgravningssituation. Kulturjord indeholdende keramikken opgraves i jordsække felt for felt. Foto: SJM.

A photo from the excavation. Cultural deposits containing ceramics were excavated from the site section by section in dirt-bags.

sempelgrupperne blev analyseret nærmere og danner grundlag for et katalog over fundet. En undtagelse fra denne metode blev gjort med de dekorerede kandeskår, hvor alle skårene blev udtaget til nærmere bearbejdning, da denne fundgruppe var særligt velegnet til sammenlignende analyser.

Pottemagerens repertoire

En samlet oversigt over de fremsoldede skår viser en klar overvægt af gråbrændte kuglepottes, en mindre andel af glaserede rødgoods-kander, samt en lille mængde ældre eller yngre indblandede skår fra middelalder, renæssance eller nyere tid.

En sådan fordeling hvor kuglepotten er den dominerende type, mens de glaserede kander udgør en mindre del er typisk i større keramikfund fra det danske område. Den mere hverdagsagtige kuglepotte, køkkentøjet, udgjorde sandsynligvis ryggraden i repertoireet, mens den mere fornemme glaserede og dekorerede kande, bordtøjet, udgjorde en mindre del af salget.

Ud fra en samlet betragtning af kuglepottes karakteristika, er Enderup-pottemagerens typiske potte rundbundet med et mere eller mindre lodret parti ved skuldrene, en kraftigt udadbøjet og forholdsvis kort hals og profileret rand. Potternes mundingsdiameter er gennemsnitligt på ca. 18 cm. Godset var

mørkegråt og fint magret, som typisk for perioden. Godstykkelsen er ca. 0,7-0,8 cm (fig. 4).

Den hyppigst forekommende randtype er kraftigt udadbøjet med et knæk eller kraftig krumning ved overgangen mellem hals og skuldre. Mundingsranden er fortykket med profileret mundingskrave, som på ydersiden har en let markeret læbe (fig. 5). Enkelte kuglepottes har haft drejeriller på halspartiet, men derudover er der ikke fundet dekoration på pottterne.

Der findes en del variationer af hovedtypen i materialet, hvilket viser en variation inden for samme pottmagers repertoire (fig. 5). Produktionsspor på keramikken afslører, at pottternes krop er formet ved udbankning eller anden håndudformning, mens randen er drejet op og senere påsat kroppen. Påsætning af randen viser sig i spor efter bearbejdning med et hårdt redskab og muligvis aftørring med klud på indersiden ved overgangen mellem skuldre og hals.

Karformen og randprofilen fra Enderup er normalt forekommende i både det danske og nordtyske materiale og er typisk for 1200-1300-tallets gråbrændte keramik. Kuglepotteserne i Enderup skal ses som højmiddelalderens såkaldt „udviklede“ kuglepottes. Som en reaktion på fremkomsten af den trebenede malmgryde, fik pottterne flere steder i landet tæer og pladeformede greb. Fund af enkelte skår, der kan tolkes

Godstype	Antal skår	Vægt	Procentvis antal
A1/A2 Keramik	20.510	142 kg	86,0 %
B1 Keramik	2.246	29 kg	9,40 %
Andet	1105	19 kg	4,60 %
I alt	23.861	190 kg	100 %

Fig. 4.

Eksempler på rand- og skulderskår fra Enderup-pottemagerens gråbrændte kuglepoter. Midt for i højre side ses et af de få skår med drejeriller på halsen. Foto: Forfatteren.

Some examples of rim and shoulder sherds from the grey ware globular pots typical of Enderup type pottery. The middle right side of one of the sherds shows one of the few examples with traces of rilling on the neck.

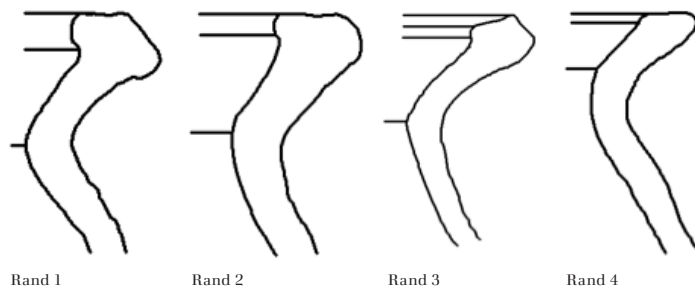

Fig. 5.

Eksempler på randprofiler i det gråbrændte kuglepotte-materiale fra Enderup. Rand 1-typen er den hyppigst forekommende i materialet, men variationsbredden er stor. Således ses typen uden den kraftige hængende læbe på ydersiden af mundingsranden (rand 2). Den ses også med facettering på oversiden af mundingsranden i stedet for en fordybet fals (rand 3). Der ses også et mindre indslag af knap så profilerede og fortykkede randtyper med mindre fremtrædende mundingskraver (rand 4). Tegning: Forfatteren.

som tær og pladeformede hanke, muliggør at sådanne elementer også fandtes i Enderup, men det lave antal gør dette usikkert.

Kun i to tilfælde kunne der i materialet identificeres sikre skår fra gråbrændte kander og kun ét skår kunne tolkes som værende fra en gråbrændt skål. Begge keramiktyper har altså været til stede, men sandsynligvis ikke i fast produktion. Selvom gråbrændte skåle er normalt forekommende i for eksempel Aarhus, Slesvig og Horsens, er fraværet ikke atypisk for Ribe-området. Tværtimod er typen stort set ikke tilstede i den hidtidige fundne keramik fra Ribe (Madsen 1999, s. 76)

I materialet indgår desuden en lille mængde skår fra indvendigt glaserede skåle i samme godstype som glaserede kander. Også denne karform hører hjemme i 1300-tallet (Linnaa Larsen 1997, s. 215ff)

Examples of some rim profiles from the grey ware globular pots material of Enderup. Rim sherd type 1 is the most commonly occurring within the corpus material, but the depth of variation is quite extensive. For instance, there are examples without the extenuated hanging lip on the outside of the lip rim (Rim type-2) There are also those with a faceted topside of the lip rim rather than a sunken fold (Rim type-3). There are also smaller groupings with not quite so profiled and bulbous rim types with less accentuated lip rims (Rim type-4).

Fig. 6.

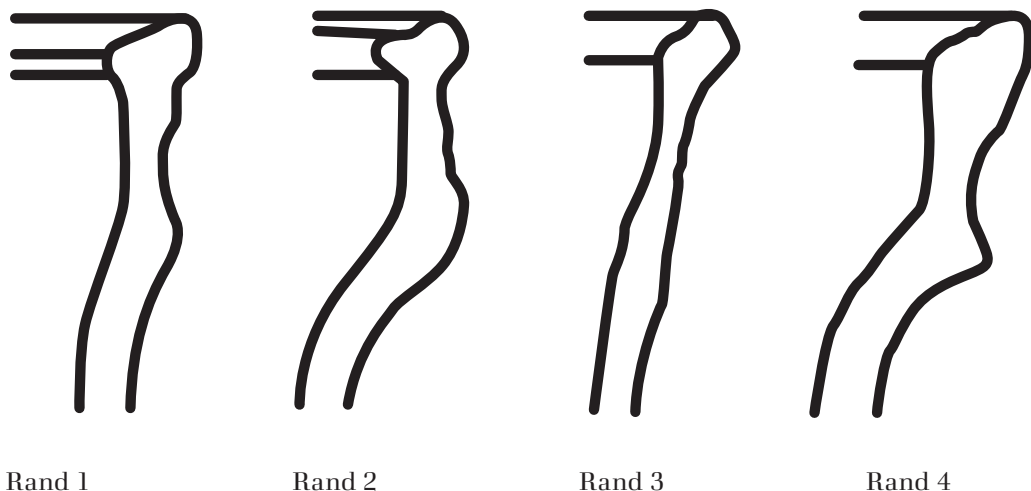
Eksempler på skår af glaserede rødgods-kander dekoreret med lister, hindbærknopper og blomsterornamentik. Nederst ses et af de forglødede men endnu uglaserede skår. Foto: Forfatteren.

Examples of sherds from glazed red ware pitchers decorated with mouldings, raspberry buds and flower ornaments. Below is one of the pre-fired, but not yet glazed sherds.

Det mest overraskende ved gennemgangen af keramikfundet, var indholdet af fornemme, rigt dekorerede kander (fig. 6). Der var både glaserede og uglaserede skår, men på grund af den plastiske dekoration på både de glaserede og uglaserede skår, er det sandsynligt, at de uglaserede kander er et mellemstadium, som senere skulle glaseres, og derfor blev disse skår gennemgået på samme måde som de glaserede skår. De forglødede men endnu ikke glaserede skår, medvirker til at underbygge tolkningen af fundet som affald fra en produktion og bringer viden om pottemagerens metoder.

Kanderne fra Enderup har gennemgående S-formet profil, profileret rand (fig. 7), bølgeformet standrand med fingerindtryk og enkeltkelet eller cirkulær hank. Godset er rødt til mørkt gråligt i farven, og når glaseringen er lykkedes, ses glasuren som rødbrun eller mørk grønlig. At dømme ud fra de fundne skår har en stor del, hvis ikke alle, kanderne haft pålagt plastisk dekoration bestående af mønstre af zigzag-lister, hindbærknopper og blomsterornamentik. De plastiske dekorationer er typisk farvet mørkebrune eller sorte ved brug af jernoxid. Kanderne er, i hvert fald for en dels vedkommende, drejet op, men det kan ikke udelukkes, at nogle er produceret ved en kombination mellem en drejet hals og rand og et håndopbygget korpus. Produktionsspor kan være svære at erkende, da kanderne formodentligt er aftørret med en klud efter udformning. Som de brændte, men uglaserede skår viste, er kanderne blevet brændt af to omgange: først forglødning, herefter glasurbrænding.

Kandeformen repræsenteret i Enderup-fundet er meget udbredt både blandt dansk og udenlandsk kandegods. Den knytter sig til den højmiddelalderlige, rigt dekorerede kande, hvis storhedstid tidligere i udlandet er sat til 1250-1350 (Bencard & Roesdahl

1972, s. 22) og herhjemme er rammedateret af Mogens Bencard til 1240-1350 ud fra fund gjort i møntdaterede lag på voldstedet Næsholm (Bencard 1973, s. 139-174). Senere har dendrokronologiske dateringer præciseret dateringerne af lagene og flyttet anlæggelsestidspunktet for Næsholm, og dermed også den nedre grænse i rammedateringen fra 1240 til 1278/79 (Engberg 1992, s.77; Koch 1994, s. 124).

Fund fra Ribe viser dog, at importerede, glaserede kander kom til landet allerede i 1100-tallet, mens hjemligt produceret, glaseret keramik først synes at forekomme efter omkring 1300 i Ribe (Madsen 1999, s. 76-77; ; Bencard 1977, s. 67). Måske har mængden af fine importvarer i Ribe længe holdt hjemlige producenter ude af markedet?

Traditionelt har det været sagt, at de danske kander inddeler sig i en stor, rigt dekoreret sjællandsk type og en mindre dekoreret fynsk og jysk kande, der her er i undertal i forhold til den gråbrændte kande (Linaa Larsen 1995, s. 137). Senere undersøgelser og nyere forskning afviser denne skarpe op-

Fig. 7.

Fire eksempler på kanderande, som de kan tage sig ud i fundmaterialet. Den mest forekommende er rand 1, men ses også rande med lågfals (rand 2). Hvor kraftigt vulsten under randen kan variere (rand 3 og rand 4). Tegning: Forfatteren.

Four examples of pitcher rims as they are represented in the finds material. The most common type being Rim 1, but there also examples of rims with lid folds (Rim 2). The extenuation of the raised rib under the rim can vary (Rim 3 and 4).

deling. Rigt dekorerede kander af samme type som de sjællandske er til stede både i materialet fra Århus og Horsens og nu også i Enderup ved Ribe.

Det keramikrepertoire der er udledt af pottemageraffaldet fra Enderup, er forholdsvis lille målt i forhold til store produktionssteder som Farum Lillevang, men kan efter min mening måle sig med lokaliteter som Kragelund og Faurholm, både hvad angår fundstørrelse, repertoire og kvalitet, specielt hvis det, som antaget, kun er en del af Enderup-keramikken, der er fundet i udgravningen (Jessen 2001, s. 113-119; Liebgott 2001, s. 129-137; Liebgott 2001, s. 139-145). Men som Kragelund skal keramikproduktionen i Enderup muligvis opfattes som et bierhverv, som formodentlig er foregået sideløbende med landbrug (Jessen 2001, s. 121).

Enderup-keramikken i sin tid

Enderup-keramikken har mange paralleller i det øvrige danske materiale, både i Øst- og Vestdanmark. Sammenlignes fundet med det store materiale fra Ribe by for herigennem at søge en topografisk udbredelse, gør materialets ensartethed det vanskeligt med sikkerhed at udpege keramik produceret af pottemageren i Enderup. Kuglepottesne, som dominerer produktionen, er normalt forekommende i 1200- og 1300-tals fund fra Ribe, men de ligner hinanden så meget, at det ikke er til at se, om nogle af dem skulle være Enderup-pottemagerens værk. De glaserede og dekorerede kander har derimod så mange karakteristika, at der er bedre muligheder for at efterspore produkterne fra Enderup. Ved en udgravning i 1980 på Riberhus Slotsbanke fandtes skår af hvad der menes at være fire-fem kander. Skårene har flere af de dekorative elementer, der også ses på

kanderne fra Enderup, og kan ikke afvises at være den her omtalte pottemagers værk.

Et andet og endnu bedre fund er en næsten hel kande, kun manglende noget af hals og rand, som dukkede op af jorden ved en udgravning i Sct. Nicolaj Gade i sommeren 2010 (fig. 8). Kandens form, dimensioner og dekoration matcher skårene fra Enderup og sådan må de ikke fejlbrændte produkter have taget sig ud. Om kanden fra Sct. Nicolaj gade ligefrem er produceret i Enderup, kan dog ikke siges med sikkerhed.

Materialet fra Enderup er med til at vise, at den hjemlige produktion af keramik i højmiddelalderen havde en homogenitet, som gør det muligt med rimelighed at drage paralleller på tværs af regioner, og sammenlignet med andre publicerede keramiklokaliteter fra Danmark er kvaliteten af Enderup-keramikken på højde med både keramik fundet i Østjylland og fra de større produktionssteder på Sjælland.

Fig. 8.

Blyglaseret kande fundet i Sct. Nicolaj gade i Ribe (ASR 2360). Både i form, dimensioner og i dekorative elementer ligner denne kande i overbevisende grad kanderne fra Enderup, men om den stammer fra Enderup, kan ikke siges endeligt. Foto: Forfatteren.

Lead glazed pitcher found in St. Nicolaj street, Ribe (ASR 2360). With regard to its form, its dimensions as well as the decorative elements employed, this pitcher is highly similar to the pitchers from Enderup. But as to whether they could emanate from Enderup that cannot be proven as yet.

En helt særlig kartype udgør en lille ekskurs fra hovedmaterialet. Det er skår fra en såkaldt lysestøbergryde, en oval, ca. 15 cm høj og 20-25 cm lang lertøjs-gryde, som fyldt med voks blev brugt til at dyppe lysevæger i under produktionen af vokslys (fig. 9). På hver side af gryden er påsat lodrette pyntelister med fingerindtryk, og den må have været tiltænkt glasur, men er blevet kasseret inden.

Lignende lysestøbergryder er fundet ved udgravninger på Overdammen, von Stöckens

Plads og i Sønderportsgade (ASR 43/64, ASR 2090, ASR 1843). Gryden fra Sønderportsgade er fundet i veldaterede lag fra første halvdel af 1200-tallet (Søvsø 2006, s. 21-22).

Mange eksempler på senmiddelalderlige lysestøbergryder kan findes i det nederlandske område. De her fundne eksempler fra Nederlandene er henholdsvis fra 1400-1425 og 1474-1525, altså senere end Enderup-fundet (Hurst, Neal & van Beuningen 1986,

Fig. 9.

Øverst ses skårene fra lysestøbergryden fundet i Enderup. Nederst ses en lysestøbergryde fra Nederlandene, 1474-1525. Foto: Forfatter/ Hurst, Neal & Beuningen 1986, s. 140.

The top picture is some sherds of a candle maker's vessel found in Enderup. The bottom one is a candle maker's vessel from the Netherlands, 1474-1525.

s. 140; s. 144-145). Udformningen og udsmykningen på de udenlandske eksempler er mere avanceret (se figur 9), hvilket ikke er overraskende, dateringsforskellen taget i betragtning. Men grundformen er stadig den samme som på gryden fra Enderup.

Endelig optræder der i materialet både yngre og ældre skår stammende fra de forudgående og efterfølgende gårde i middelalderens Enderup. Blandt disse skår er ét fund så specielt, at det fortjener

selvstændig omtale. Det er et randskår fra en antropomorft udsmykket kande, hvorfra underdelen af et ansigt er bevaret (se figur 10). Et skår nøjagtigt mage til er fundet under udgravningen syd for Ribe Domkirke i 2008/09 (ASR 13). Her var ansigtet fuldt bevaret og viser en yngling med fint udformet ansigtstræk og lange slangekrøller. En lille del bevaret rand viser, at ansigtet er placeret umiddelbart under kandens rand. Skåret med ansigtsmasken fra Ribe blev fundet i en affaldsgrube som også indeholdt en

Fig. 10.

Øverst: Det halve antropomorfe ansigt fundet i Enderup-materialet. Foto: Forfatteren. Nederst: Det identiske ansigt fundet i udgravningen syd for Ribe Domkirke. Foto: Forfatteren/SJM.

Top: Half of an anthropomorphic face found amongst the Enderup material. Photo: The author. Bottom: An identical face found during the excavations South of Ribe Cathedral.

Christoffer d. II mønt anvendt i tidsrummet 1252-59. Ansigtskanderne er antagelig importerede, og fundet viser, at også fornemt bordtøj fandt vej til bondens bord i Enderup.

Datering

De karformer, som optræder i Enderup-pottemagerens repertoire: hovedsagelig kuglepotter og glaserede kander samt i mindre omfang indvendigt glaserede skåle, gråbrændte skåle og kander samt enkelte potter med greb og tæer viser tilsammen, at fundet hører til i 1300-tallet (Larsen 1997, Søvsø 2001). Også detaljerne på kanderne og de kelede hanke peger i denne retning. Men om produktionen skal placeres før eller efter den sorte døds hærgen omkring 1350 er vanskeligt at sige. Hertil er vores detailviden om keramikens udvikling endnu for spinkel.

Heller ikke de store fund fra Ribe by er til nogen stor hjælp i denne sammenhæng. Omkring år 1300 sker tilsyneladende en grundlæggende ændring i byens affaldsmønster, som betyder, at tilvæksten af kulturlag mere eller mindre ophører (Søvsø 2010, 72). Men blandt de veldaterede og store fund fra 1200-årene optræder kartyperne fra Enderup ikke, og en datering til før ca. 1300 er på den baggrund usandsynlig.

Perspektivering og konklusion

Arbejdet med keramikken fra Enderup, har vist et materiale, hvis sammensætning og kartyper på én gang er meget typisk for periodens hjemligt producerede varer, men også overrasker med sit indhold af fornemme, rigt dekorerede kander, hvis produktionssteder før skulle findes i det østjyske og sjællandske område. Gennemgangen af materialet viste, at det bestod af frasorteret

keramik, der er blevet kasseret af flere årsager. En del af keramikken er ikke blevet brændt ved tilstrækkelig høj temperatur, mens andet er blevet udsat for en for høj temperatur, der har fået keramikken til at slå revner. En del af kanderne er blevet kasserede efter forglødningen, inden de er gået videre til glaseringen.

Dateringsmæssigt lægger Enderup-pottemageren sig i form og stil tæt op af mange andre keramikfund dateret til 1300-tallet, både hvad angår kuglepotterne og kanderne. Det har ikke været muligt i undersøgelsen at bestemme udbredelsen og distributionsmønsteret for Enderup-keramikken, da der ikke er fundet tilstrækkeligt sikkert identificerbart, sammenligneligt arkæologisk materiale i nærområdet til at drage konklusioner. En nærmere gennemgang af ikke-publiceret materiale fra udgravninger i Ribe kan muligvis tilvejebringe keramik, der kunne stamme fra Enderup-pottemagerens produktion. Men det vil være nærliggende, hvis hovedparten af produktionen er blevet afsat på torvet i Ribe.

Pottemageren i Enderup er udtryk for det opsving den hjemlige keramikproduktion synes at tage i 1300-tallet. Opsvinget kan måske skyldes periodens pestepidemier, som kan have forrykket mange markedsmekanismer og på den ene eller anden måde betydet, at den hjemlige produktion blev konkurrencedygtig på et marked, der, efter økonomisk og befolkningsmæssig recession, formodentligt i højere grad søgte den prisvenlige, hjemligt producerede keramik. Denne tese er selvfølgelig svær at påvise direkte, men de efterhånden mange fund af hjemlige produktionssteder fra perioden i alle dele af landet, og specielt skiftet til hjemligt produceret keramik på et marked præget af import som Ribe, synes at underbygge teorien, og det er i det perspektiv, Enderup-pottemagerens produktion skal ses.

Undersøgelsen af keramikken fra Enderup er igen med til at vise en variation i form, dekoration og kvalitet, der kan forekomme indenfor samme pottemagerværkstedets enkelte varegrupper, hvilket gør det vanskeligt at opstille kriterier og kan føre til unødvendigt detaljerede opdelinger (Søvsø 2001).

En produktion af rigt dekorede kander i det sydvestjyske område viser, at kanderne ikke kun kan tilskrives det østdanske område, men nok nærmere ses som et generelt fænomen med fællestræk på tværs af landet, muligvis endda opstået ud fra inspiration udefra. En generel mangel på større fund af middelalderlig keramik fra de områder, mange i dag ville sige ligger i udkanten af Danmark, såsom det vestjyske område, spiller sandsynligvis også en stor rolle i skævvridningen af fundbilledet indenfor keramikken. Efterhånden som der forhåbentligt gøres flere fund og eksisterende materiale bearbejdes, er det min overbevisning, at det i yderligere grad vil vise sig, at hjemlige pottemagere, der også producerer mere detaljeret og rigt dekoreret keramik, ikke kun er forbeholdt det østjyske og sjællandske område, men formodentligt kan findes i en stor del af landet.

Litteratur

Andersen, Aa. 1998: Ribeegnens bebyggelsesnavne. I: *Marsk land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. Bd. 2 (Stig Jensen red.) 1998, s. 65-67.

Bencard, M. 1972: Dansk middelalderlertøj med antropomorf decoration. *Kuml* 1972 (1973), s. 139-174.

Bencard, M. 1977: Om Ribes Rådhus, Skibbroen, en udgravning, og et formodet stavbægerværksted. *I: hikuin* 3, s. 59-80.

Bencard, M. & E. Roesdahl 1972: *Dansk middelalderlertøj 1050-1550* (Jysk Arkæologisk Selskabs Håndbøger I), København.

Engberg, N. 1992: Næsholms datering – dendrokronologisk eller numismatisk? Brugerens dilemma. *I: hikuin* 19, s. 75-82.

Erdmann, W., H.J. Kühn, H. Lüdtke, E. Ring & W. Wessel 1984: Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14, Mainz.

Feveile, C. & S. Jensen 1992: Upubliceret udgravningsberetning for ASR 1026, Enderup by, Hviding sogn, Hviding herred, Ribe amt. Stednr. 210103, sb nr. 98. (Forefindes i papirform på Sydvestjyske Museer).

Hurst, J.G., D. S. Neal & H. J.E. van Beuningen (red.) 1986: Pottery produced and traded in North-West Europe 1350-1650, *Rotterdam papers* VI, s. 140; s. 144-145. Rotterdam.

Højmark Søvsø, M. 2008: Upubliceret udgravningsberetning for ASR 1925, Gadefennevej 4, Enderup by, matr. 6 + 257, Hviding sogn, Hviding herred, Ribe amt. Stednr. 210103, sb nr. 98. (KUAS nr. 2003-2123-1615). (Forefindes i digital form på Sydvestjyske Museer).

Jessen, A. B. 2001: Keramikken fra Kragelund. *I: hikuin* 28, s. 113-122.

Jensen, S. (flere bidragsydere) 1998: Hviding sogn. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. Bd. 2 (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35), Århus.

Kock, Jan (red) 2001: *I: hikuin* 28. Middelalderens pottermagerovne i Danmark Højbjerg.

Langkilde, J. 2007: *Middelalderkeramik fra Næstved - en undersøgelse og vurdering af keramik som kilde til socialtopografi*. Specialeafhandling ved Saxo-instituttet, Afdeling for forhistorisk arkæologi. København.

Liebott, N. K. 2001: Keramikken fra Farum Lillevang. I: *hikuin* 28, s. 132-133.

Liebott, N. K. 2001: Keramikken fra Faurholm. I: *hikuin* 28, s. 139-146.

Linaa, J. 1995: *Keramik fra tovet i Horsens. Typologi, proveniensbestemmelse og datering*. (Afd. For middelalder-arkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev), Århus.

Linaa, J. 1997: Skår i tusindtal – keramik fra Torvet i Horsens ca. 1300-1600. I: *Kuml* 1995-96, s. 207-238.

Linaa, J. 2006: *Keramik, kultur og kontakter: Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350-1650*, Højbjerg.

Lüdtke, H. 1985: Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-75, *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 4, Neumünster.

Lüdtke, H. & K. Schietzel (red) 2001: *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa* Bd. 1-3 Schleswig.

Madsen, P. K. (red) 1999: *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87*. Den antikvariske Samlings skriftrække, Højbjerg.

Søvsø, M. 2001: Pottemageraffald fra Ille-rup Ådal. I: *hikuin* 28, s. 147-158.

Søvsø, M. 2006: Arkæologiske undersøgelser i Sønderportsgade – Ribes hovedgade gennem 900 år. *By, marsk og geest* 18, s. 5-33.

Søvsø, M. 2010: Ribes Huse. I: *Ribe Bys Historie* bd. 1 710-1520 (S. B. Christensen red.) s. 68-77.

Summary

The Enderup pottery workshop - An analysis of a waster from a medieval pottery in South-western Jutland.

Between 2007 and 2008 a large quantity of medieval pottery was found during an archaeological excavation in the small village of Enderup approximately 8 km from Ribe in South-western Jutland. The find consisted of 23.861 shards weighing 190 kilos. The size of the find and the small area in which the ceramic was concentrated immediately gave reason to believe that the find was a waster from a potter's workshop. An assumption that was later confirmed by the finds of pottery destroyed during the firing and the half-finished state of a large part of the ceramic corpus. The preliminary investigation indicated that the ceramics were datable to the 14th century. This article builds on from earlier thesis research dealing with the pottery from the waster.

The find consists of 86.0% gray ware ceramic, 9.4% red earthenware grey, and 4.6% of other ceramic types. The grey ware is dominated by unglazed globular kitchenware, with only three sherds from gray ware pitchers and one safely identifiable sherd from a grey ware bowl. The red earthenware consists almost entirely of sherds from lead glazed pitchers.

The grey ware pots all have a rounded body, short necks and an outward bending, strongly profiled rim. A minor portion of the pots have horizontal grooves on the neck and shoulders, otherwise decorative

embellishments are non-existent. The variety of the rims within the production made it difficult to compile and enforce fine-meshed typologies and whilst the very uniformity of the grey ware pots, made focused comparative studies more towards the highly decorated pitchers and only to a lesser degree on this material.

The red earthenware pitchers have an S-shaped profile with a vertical profiled top rim and a band-shaped handle. At the bottom there are finger marks pressed in along the edge of the base. For the most part, the pitchers are highly decorated with applied and raised motifs painted in iron-oxide resembling flowers and raspberries, often in conjunction and set in a system of vertical lines. A large part of the highly decorated sherds from red earthenware pitchers are unglazed, showing that the unglazed pitchers were initially fired before being covered in dry lead powder glazing and subsequently fired again.

Comparing the pitchers from Enderup to other finds, shows them to be similar to those found primarily in the Eastern part of Denmark, and in Southern Sweden and Northern Germany. Therefore it is in my opinion safe to say that the highly decorated pitchers were present even in the western-most part of Denmark as well as in other parts of the country and could have been produced locally – even in rural Enderup.

A reason for the absence of these types of ceramic in Western Jutland can in large part be blamed on is the lack of published ceramic-finds from this area, causing an imbalance in the overall finds-distribution. A thorough examination of the unpublished material would presumably show that the more detailed and highly decorated ceramic can be found in most parts of the country.

The material seems to fit the pattern of the repertoire of other smaller pottery makers from Denmark, such as the finds from Illestrup Ådal, Åle and Kragelund, and should be interpreted in the same way, namely as a small local production with a local customer base. It is likely that the pottery-production in Enderup should be viewed only as a supplement to the main business of farming.

The use of dating-frames and the comparisons to other ceramic materials initially places the Enderup-find in the 14th century and should be viewed as a part of a larger upswing in the 14th century for the local Danish pottery-makers. This is caused by plague-epidemics and the aftermath of a long civil war, which favoured the lower prices of local production units. Hopefully the publishing of this material can contribute to the understanding the local Danish ceramic.

Troels Bo Jensen
Museumsinspektør
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6, 6760 Ribe
trbj@sydvestjyskemuseer.dk

Eine Auswahl mittelalterlicher Holzskulpturen und Ausstattungsstücke aus nordschleswigschen Kirchen in Sydvestjyske Museer in Ribe

Von Julia Trinkert

Sydvestjyske Museer in Ribe besitzt einige mittelalterliche Kunstwerke, deren Herkunft durch die Museumsdokumentation mit „Nordschleswig“ angegeben ist. Bislang war über diese Werke mit Ausnahme der Maße und einer groben Datierung in das Mittelalter nichts bekannt. Im Folgenden werden daher fünf Holzskulpturen aus einem ehemaligen Retabel, die Figur einer Hl. Jungfrau, das Fragment einer Not Gottes-Darstellung, das Lesepult eines Küsterstuhls aus Hviding sowie das Fragment eines Sakramentshauses aus Vester Vedsted erstmals grundlegend vorgestellt.

Im Rahmen des von der Deutschen Forschungsgemeinschaft (DFG) geförderten Forschungsprojektes „Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein, 1200-1535“ unter der Leitung von Prof. Dr. Uwe Albrecht am Kunsthistorischen Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel werden in der vierten Förderphase (2011-2014) die Bestände im nördlichen Landesteil des historischen Herzogtums Schleswig untersucht. Berücksichtigt werden sämtliche Objekte des Zeitraumes seit dem Beginn der flächendeckenden Pfarrorganisation bzw. Kirchspielsgründung im 12. Jahrhundert bis zum Beginn der Reformation. Dazu gehören neben kirchlichen Bildwerken aus Holz auch Ausstattungsstücke und

Gegenstände profanen Gebrauchs, sofern diese geschnitzte Darstellungen oder Bemalungen besitzen. In Anlehnung an die Grenzziehung des von Richard Haupt herausgegebenen grundlegenden Inventars zu den Bau- und Kunstdenkmälern der Provinz Schleswig-Holstein (1887ff.) bezieht sich das Forschungsprojekt auf die Verwaltungsgrenze der preußischen Provinz Schleswig-Holstein von 1867, die im Wesentlichen auf die mittelalterlichen Herzogtümer Schleswig und Holstein zurückging (Abb.1). Es wird demnach der vollständige Bestand, der heute dort nachgewiesen werden kann, in Text und Bild erfasst, wobei ein Schwerpunkt auf kunsttechnischen und kunsthistorischen Analysen liegt. So fallen auch Museumsbestände,

Abb. 1.

Verbreitungskarte erhaltener mittelalterlicher Kunstwerke im Untersuchungsgebiet der historischen Herzogtümer Schleswig und Holstein. Bildarchiv Kunsthistorisches Institut Kiel, Jan von Bonsdorff.

Udbredelseskort over middelalderlig kunst i det undersøgte område, de historiske hertugdømmer Slesvig og Holsten.

Abb. 2.

Marienfigur. Inv. Nr. ASR 2100,
MGO 14/1901. Mafse H: 80 cm
bzw. 87 cm mit Sockel, B. 29 cm, T.
16 cm. Um 1400-1430.

Mariafigur. Højde med/uden sok-
kel: 87/80 cm., bredde: 29 cm.,
dybde: 16 cm. Ca. 1400-1430.

Abb. 3.

Hl. Jungfrau. Inv. Nr. ASR 2100,
MGO 15/1901. Mafse H. 82 cm, B.
22 cm, T. 10 cm. Um 1400-1430.

Helgeninde. Højde: 82 cm., bredde:
22 cm., dybde: 10 cm. Ca. 1400-
1430.

die diesen Hauptkriterien entsprechen, in den Untersuchungsrahmen.

In Sydvestjyske Museer in Ribe finden sich sowohl in den Dauerausstellungen im Museum Ribes Vikinger, im dortigen Dom als auch im Magazin mittelalterliche Objekte, über die bislang wenig geforscht wurde. Im Folgenden werden ein Konvolut aus fünf Holzskulpturen, die Figur einer Hl. Jungfrau, das Fragment einer Not Gottes-Darstellung, das Leseputel eines Küsterstuhls sowie das Fragment eines Sakramentshauses erstmals grundlegend vorgestellt. Abgesehen von dem Fragment des Sakramentshauses und des Leseputels eines Küsterstuhls ist die Provenienz der Objekte nicht gesichert, einzig ihre Herkunft aus Nordschleswig ist in der Museumsdokumentation vermerkt.

Fünf Retabelskulpturen

Ein Konvolut aus fünf Holzskulpturen (Inv. Nr. MGO 14/1901, MGO 15/1901, MGO 18/1901, MGO 19/1901, MGO 20/1901) gehörte ursprünglich zu einem heute verlorenen Retabel, das aller Voraussicht nach zwischen 1400-1430 in Nordschleswig gefertigt wurde. Die Figuren wurden zu einem unbekanntem Zeitpunkt von Hans Jensen für jeweils 140 DKK gekauft und gelangten nach Møntergården, Odense, das sie 1995/96 als Dauerleihgabe nach Ribe gab.

Die Skulpturen wurden aus feinporigem Laubholz geschnitzt. Zu ihrem Zustand lässt sich feststellen, dass die Fassung aller Figuren größtenteils verloren ist. Bei der Marienfigur sind Sockel und Plinthe vermorscht, ferner sind Ausbrüche und alter Anobienbefall im Splintbereich des Holzes zu erkennen (Abb. 2). Es finden sich Trockenrisse im unteren Skulpturenbe-

reich, an der Plinthe, im Gesicht und am Hinterkopf Mariens sowie im Gesicht Jesu. Diese sind teils ausgespänt. Ein ehemals angeleimter Haarstrang auf der linken Kopfseite ist verloren. Die einst angezapften und geleimten Arme des Jesuskindes sowie der linke Unterarm Mariens sind auch verloren. Der linke Vorderteil des Fußes des Jesuskindes ist ausgebrochen, der rechte Fuß und die Nase fehlen. Hinzu kommt ein Ausbruch an der rechten Schulter Mariens, ihre Nasenspitze ist verloren. Auf der rechten und linken Seite der Krone, deren Kronblätter nicht erhalten sind, wurde je eine alte Leinwandkaschierung aufgebracht. Auch die Hl. Jungfrau ist von einem flächendeckenden alten Anobienbefall betroffen (Abb. 3). An der Plinthe finden sich Ausbrüche, auch am Gewand, an den Haarsträngen und an der Krone; dort zeigt sich erneut eine Leinwandkaschierung. Die Unterarme und das Attribut sind verloren. Durchschnitzungen sind am Haar und am Hals zu erkennen. Im unteren Bereich des rechten Haarstranges wurde eine Bohrung vorgenommen. Die Nase der Hl. Jungfrau ist abgebrochen, das Kinn und die Krone sind bestoßen. Auch hier erscheinen Trockenrisse im linken Haarstrang und an der Plinthe. Die Figur des Hl. Georgs zeigt aufgrund der Holzart ebenso einen alten Anobienbefall im Splintholzsbereich und besonders im Schulter- und Kopfbereich sowie am Drachen (Abb. 4). Das Holz ist heute trockenrissig. Ausbrüche finden sich am Kragen. Die Nasenspitze ist auch hier abgebrochen. Die Lanze und der anzunehmende Schild sind verloren. Die Befestigung der Skulptur am Sockel wurde mit einem modernen Metallwinkel erneuert. Ein herausstehender Holzdübel zeigt sich auf der Vorderseite des Kragens. Ein offenes Bohrloch besteht im Ärmel unterhalb des linken Armes, wohl zur Befestigung des Schwertes. Der Sockel ist bestoßen.

Abb. 4.

Hl. Georg, Inv. Nr. ASR 2100, MGO
18/1901. Måske H. 77 cm, B. 23 cm,
T. 11 cm. Um 1400-1430.

Sct. Georg. Højde: 77 cm., bredde:
23 cm., dybde: 11 cm. Ca. 1400-
1430.

Abb. 5.

Hl. Mauritius/Chrysogonus, Inv.
Nr. ASR 2100, MGO 19/1901.
Måske: H. 82 cm, B. 25 cm, T. 10
cm. Um 1400-1430.

Sct. Mauritius/Chrysogonus. Højde:
82 cm., bredde: 25 cm., dybde: 10
cm. Ca. 1400-1430.

An der Figur des Hl. Mauritius oder Chrysogonus lässt sich ebenfalls ein starker Anobienbefall an der vermorschten Plinthe erkennen, dort sind auch Ausbrüche an der linken Vorderseite sowie am linken Oberarm zu sehen (Abb. 5). Ein Trockenriss befindet sich am Sockel. Der Mantel im unteren linken Bereich ist durchschnitten. Oberhalb der linken Hand erscheint ein Bohrloch. Das Schwert ist verloren. Die Nase und die Knöchel der rechten Hand sind abgebrochen. Auf der Rückseite im Beinbereich wurden verschiedene hölzerne Aussetzungen zur Stabilisierung vorgenommen. Die fünfte Figur, ein Hl. Petrus zeigt wie zuvor alten Anobienbefall und einen bestoßenen Sockel (Abb. 6). An Plinthe und Gewand sind Ausbrüche zu erkennen, ferner Trockenrisse am Gewand und an der Stirn. Die Figur ist an der Plinthe mit einem alten Eisennagel auf dem Sockel fixiert. Der linke Unterarm ist verloren, die Nase abgebrochen. Eine Stirnlocke, der rechte Mittelfinger und die Zehen sind bestoßen. Das Attribut (Schlüssel) sowie drei Zierknöpfe auf dem Buchdeckel sind ebenso nicht mehr vorhanden.

Hinsichtlich der Konstruktion und Schnitzarbeit lässt sich feststellen, dass alle Figuren aus je einem Werkstück mit halbrundem oder dreiviertelrundem Volumen geschnitzt wurden. Dabei höhlt man die Rückseiten flach aus. Der Sockel wurde bei der Hl. Jungfrau, dem Hl. Georg und dem Hl. Petrus separat gearbeitet (Abb. 3, 4, 6). Die Arme der Marienfigur, der Hl. Jungfrau und des Hl. Petrus waren ursprünglich eingezapft und verleimt (Abb. 2, 3, 6). Davon zeugen heute noch Bohrlöcher mit Zapfenfragmenten und Ritzungen zur Vorbereitung der Verleimung. Die Holzoberflächen sind in einem unterschiedlichen Grad geglättet. Bei der Hl. Jungfrau (Abb. 3) wurde der linke Armbereich wohl aufgrund der mangelnden

Größe des Werkstückes angedübelt. Die Kallottenbohrungen, in denen einst eingesteckte Holzzapfen als Handhabe für Schnitz- und Fassungsarbeiten dienten, sind verschlossen. Attribute wie Schwert, Lanze oder Schlüssel und die Kronblätter der Maria waren einzeln gearbeitet und wurden in die Hände respektive die Krone eingesteckt.

Die Marienfigur erscheint in der Art der „Schönen Madonnen“, die im beginnenden 15. Jahrhundert beliebt waren (Abb. 2). Sie weist eine leichte s-förmige Körperbiegung auf und schiebt die rechte Hüfte seitlich heraus. Auf der rechten Hand trägt sie das nackte Jesuskind, das die Arme von sich streckt. Ihr Haar fällt in langen Strängen über die Schultern. Es ist grob strukturiert. Über ihrem gegürteten Kleid trägt sie einen vor der Brust geschlossenen stoffreichen Mantel, der vor ihrem Körper in tiefe Schüsselfalten fällt und unter ihren Armen Kaskaden bildet. Die rechte Hüfte schiebt sie leicht heraus. Die Gesichtsfelder sind relativ groß angelegt, die Augäpfel, Nasen und Münder kräftig ausgearbeitet. Das Kinn ist jeweils eckig gebildet und mit einem leichten Doppelkinn versehen. Die Hl. Jungfrau lässt sich aufgrund ihres verlorenen Attributes nicht mehr identifizieren. Sie ist nur durch eine einst prunkvolle Krone ausgezeichnet (Abb. 3).

Der Hl. Georg steht frontal auf dem Drachen, der seinen Kopf zu ihm emporreckt (Abb. 4). Der Körper des Ritters weist eine s-förmige Biegung auf, wobei die rechte Hüfte seitlich vorgeschoben wird. Der schmale Röhren- und Kaskadenfalten ausbildende Mantel fällt über die flachen Schultern. Darunter trägt Georg eine Rüstung aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, die von einem niedrig sitzenden, mit geschnitzten Vierpässen versehenen Schmuckgürtel, einem Dusing, abgeschlossen wird, weiter-

Abb. 6.

Hl. Petrus. Inv. Nr. ASR 2100, MGO 20/1901. Måße: H. 80 cm, B. 32 cm, T. 10 cm. Um 1400-1430.

Sct. Peter. Højde: 80 cm., bredde: 32 cm., dybde: 10 cm. Ca. 1400-1430.

Abb. 7.

Rosettendekoration an der Plinthe des Hl. Petrus. Inv. Nr. ASR 2100, MGO 20/1901.

Rosettedekoration på sct. Peters piedestal.

hin Beinschienen und spitze Schuhe. Über seinem Helm mit geöffnetem Visier sitzt eine Gugel mit einem breiten Kragen. Die Arme liegen sehr eng am Körper an. Die Hände werden durch Panzerhandschuhe geschützt. In seiner linken angewinkelten Hand hält er den Schild, während die rechte ein Schwert oder eine Lanze führte. Sein Waffenrock ist zusätzlich mit modischen Flügelärmeln, die mit gezackten Säumen verziert sind, versehen. Die lockigen Haarstränge sind nur auf der Vorderseite strukturiert, das gewundene Diadem ist zudem grob eingeschnitten. Gesichtsdetails wie Augenlider, Mund und Kinn sind schwach herausgearbeitet und wurden aller Voraussicht nach in der Fassung präzisiert. Die Figur des Hl. Mauritius oder Chrysogonus ist insgesamt vergleichsweise grob gearbeitet (Abb. 5). Dabei ist jedoch eine ursprünglich reiche Fassung anzunehmen, die die Details angab. Die Figur steht auf einem polygonalen Sockel.

Die Apostelfigur des Hl. Petrus steht statisch und frontal zum Betrachter ausgerichtet, der Blick ist gesenkt (Abb. 6). In seiner rechten Hand hält Petrus ein geschlossenes Buch mit fünf Zierknöpfen. Das Attribut des Schlüssels lässt sich in der verlorenen linken Hand annehmen. Dass es sich bei der Apostelfigur um den Hl. Petrus handelt, ist angesichts der charakteristischen Frisur mit den Stirnlocken zu erschließen. Über seinem schlichten Untergewand trägt Petrus einen stoffreichen Mantel, der vor dem Körper drei größere Schüsselfalten sowie zahlreiche Röhren- und Kaskadenfalten ausbildet. Die Haar- und Bartlocken sind nur grob im Holz angegeben, ebenso wurden die Augäpfel, die Nase und der offene Mund gebildet.

Die sichtbare Fassung der Skulpturen ist nur noch fragmentarisch erhalten.

Dennoch finden sich Spuren des ursprünglichen Aussehens. So war das Haar Mariens einst golden, der Mund rot, das Kleid blau, der Mantel rot mit blau gelüstem Futter. Die Gesichter der Figuren waren inkarnatfarben. Die Sockel waren rot mit schwarzen Rosetten auf Goldgrund. Der Mantel der Hl. Jungfrau erschien einst silbern oder rot und ist heute verschwärzt, ihr Haar ockern bzw. golden, die Kronenoberseite rot. Das Ärmelfutter des Hl. Georg war anscheinend gelüstem (heute Gold über Schwarz bzw. Silber oder Rot), die Innenseiten der Panzerhandschuhe rot, der Drachenschlund rot, die Plinthe rot. Der Sockel war golden, während die Seiten mit roten, grünen und in Schwarzlottechnik ausgeführten Rosetten auf goldenem Grund verziert und die Ränder und Profile rot abgesetzt waren. Das Mantelfutter des Hl. Mauritius oder Chrysogonus zeigte sich einst golden mit Punktpunzen verziert. Das Gewand war golden, der Kragen und der Sockel rot. Georgs Haar war schwarz. Das Haar des Hl. Petrus zeigte sich hingegen grau, sein Mantel golden mit einst silbernem oder rotem (heute verschwärztem) Futter, das Buch rot. Der Sockel war auch hier rot mit rot-schwarzen Rosetten auf Goldgrund (Abb. 7).

Das Figurenensemble stammt aller Voraussicht nach aus einem verlorenen Retabel, zu dem einst weitere Figuren gehörten. Anhand der erhaltenen Heiligen lässt sich keine sichere Aussage über die Struktur dieses zu erwartenden Schreines treffen. Ihre Höhe von etwa 80 cm entspricht der zu dieser Zeit üblichen Größe von Mittelschreinformen in den Retabeln der Dorfkirchen, sowohl auf dem Hochaltar als auch auf einem Nebentalar. Da wir hier jedoch fünf solcher Figuren vor uns haben, die eine Vielfalt des denkbaren Bildprogrammes vertreten, können sie ent-

weder aus einem einzeiligen Reihentafel stammen, der in Nordschleswig allerdings selten anzutreffen ist, oder zu einem großen zweizeiligen Retabel gehört haben.

Die Aufstellung in einem einzeiligen Reihentafel ist durchaus vorstellbar, richtet man den Blick auf die Westküste Südschleswigs und auf Holstein. Dort befanden sich in den Kirchen von Karlum/Nordfriesland (heute im Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum, Schloss Gottorf, SHLM, siehe Corpus III, Kat. Nr. 13), St. Annen/Dithmarschen (Corpus VIII), Bosau oder Petersdorf auf Fehmarn (Corpus VIII) jeweils solche Werke. In Karlum und St. Annen flankierten Apostel eine Marienkrönung (Haupt I 1887, p. 66), in Bosau einen Christus als Weltenrichter und in Petersdorf eine Marienfigur. Wie bei den letzten beiden Werken war es im ausgehenden 14. Jahrhundert üblich, ein niedriges Register mit Brustbildern von Heiligen als Sockelzone unterhalb der Hauptfiguren einzufügen. Ein Rekonstruktionsvorschlag eines solchen einzeiligen Retabels samt einer Ergänzung weiterer möglicher Heiligenfiguren, aber ohne Brustbilder, könnte wie unten dargestellt aussehen.

Verfolgt man die zweite These eines großformatigen Retabels, so könnte dieses ähnliche Dimensionen wie jenes in Daler gehabt haben, das allerdings im 18. Jahrhundert umgebaut wurde. Hier haben die

Apostelskulpturen eine Höhe von 73 cm. Dieses zweizeilige Retabel müsste demnach eine Mindesthöhe von etwa 200 cm gehabt haben, um die Figuren von ca. 80 cm Höhe in zwei Registern auf den Flügelinnenseiten sowie in möglichen Schreinnischen zu präsentieren. In diesem Fall ist die zu dieser Zeit zu erwartende großformatige Mittelgruppe, möglicherweise ebenfalls eine Marienkrönung, eine Weltgerichtsdarstellung oder eine Marienfigur, verloren. Aufgrund der gleichen Größe lässt sich innerhalb der Figuren keine Hierarchie ablesen – nur die Marienfigur besaß grundsätzlich einen höheren Status.

Die nur in Resten erhaltene Fassung zeugt von einer ursprünglichen Farbgebung, die wohl jene dekorativen Details angab, die schnitzerisch nicht ausgeführt wurden. Die farbige Ausgestaltung mithilfe von Lusterfarben lässt ferner eine solche kostbare Ausstattung annehmen.

In der Region überaus ungewöhnlich ist die Verwendung von Weichholz für Skulpturen. Darüber hinaus ist der polygonale Sockel unterhalb der Figuren bemerkenswert, der zu dieser Zeit häufiger in anderen Gegenden anzutreffen ist. Die ebenfalls fragmentarisch erhaltene Fassung in diesem Bereich zeigt eine Rosettendekoration (Abb. 7), die an flämische Beispiele mit ähnlich konzipierten Sockeln anknüpft, etwa bei der Brabanter Thronenden Ma-

Petrus	? [Andreas]	? [Jakobus Major]	Jungfrau	Maria	? [Kruzifixus, Weltgericht,...]	Georg	Ritter	? [Johannes Ev.]	? [Apostel]	? [Apostel]
--------	-------------	-------------------	----------	-------	---------------------------------	-------	--------	------------------	-------------	-------------

donna im Gruuthusemuseum in Brugge, um 1420, (Ausst.-Kat. Köln 1978, Bd. I, p. 85, Kat. Nr. 118) oder der Figur der sog. Notre-Dame ter Rieve, um 1400-1410, in der St. Pieterskerk in Gent (Ausst.-Kat. Köln 1978, Bd. I, p. 86, Kat. Nr. 121) mit einem Fischblasenfries. Solche Sockeldekorationen verwendete auch Jan van Eyck, so um 1433-35 für die sog. Thyssen-Verkündigung der Sammlung Thyssen-Bornemisza in Madrid (Inv. Nr. 137.a-b bzw. 1933.11.1-2). Ebenfalls auf polygonale Sockel sind die Figuren des sog. Böhmisches Altares im Dom zu Brandenburg/Havel (um 1375) gestellt. Auch hinsichtlich der Formensprache der Skulpturen finden sich Ähnlichkeiten zu böhmischen Werken dieser Zeit, wie exemplarisch an um die Jahrhundertwende entstandenen Prager Skulpturen erkennbar ist. Die Ausführung der beiden Jungfrauen erinnert an die um 1400-1410 gefertigte Figur der Hl. Katharina in der Nationalgalerie Prag (Inv. Nr. P 4250), für den Entwurf des Apostels wurden Motive der Kalksteinskulptur des Hl. Petrus aus Slivice, um 1385, heute ebenfalls in der Nationalgalerie in Prag (Inv. Nr. VP 3) aufgegriffen. Erst etwa ein Jahrhundert später treten Figuren mit aus demselben Werkstück gefertigten polygonalen Sockel in Nordschleswig vereinzelt auf, etwa in den Figuren des Johannes Baptista und des Diakons aus Adsbøl, heute im Städtischen Museum Flensburg (FSM, Inv. Nr. 4079, 4080, Corpus VI) oder einer Hl. Jungfrau, heute ebenfalls in Ribe, Det antikvariske Samling (Inv. Nr. MGO 17/1901, Corpus VI).

Diese Verbindungen könnten ein Hinweis auf einen Import sein, sollten aber mit aller Vorsicht behandelt werden. Denkbar ist auch eine einheimische Fertigung, die sich an den aktuellen Figurenentwürfen anderer Regionen orientierte. Zur Verwendung von Weichholz in Nordschleswig sind keine

restriktiven Vorgaben der Handwerksämter – wie etwa aus Lübeck – bekannt, daher kann sie vor Ort nicht ausgeschlossen werden. Ein direktes Vergleichswerk befindet sich heute nur im Nationalmuseum Kopenhagen (Inv. Nr. D8984). Plathe und Bruun wiesen bereits richtigerweise auf einen stilistischen Zusammenhang des Figurenkonvoluts in Ribe mit dieser Figur eines Ritterheiligen unbekannter Provenienz hin, die allerdings kleineren Formats ist (H. 55 cm), aber ebenfalls aus Weichholz gefertigt wurde (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, p. 1338). Stilistisch zeigen alle Figuren charakteristische Merkmale des sog. Weichen Stils und dürften im ersten Drittel des 15. Jahrhunderts entstanden sein. Da sich jedoch keine weiteren vergleichbaren Werke erhalten haben, bleiben momentan Thesen zum Fertigungskontext oder Importvermutungen spekulativ. Weitere Forschung steht hier noch aus.

Hl. Jungfrau aus einem Retabel

Zwei Generationen später wurde eine Hl. Jungfrau gefertigt, die aktuell im Dom ausgestellt ist (Abb. 8). Sie gelangte ebenso aus dem Besitz Hans Jensens, der sie für 140 DKK erworben hatte, nach Møntergården, Odense, und von dort aus 1996 als Dauerleihgabe nach Ribe. Auch diese Figur wurde wohl in einer einheimischen Werkstatt aus feinporigem Laubholz gefertigt, jedoch erst gegen Ende des 15. Jahrhunderts. Wie für dieses Material üblich, zeigt sie Spuren alten Anobienbefalls und Trockenrisse. Die Fassung ist verloren. Am Sockel, an der Krone sowie am linken Teil des Schleiers und dem linken Schulterbereich zeigen sich Ausbrüche. Der linke Arm, die rechte Hand, die Kronblätter und ein Attribut (Turm?) bzw. das Jesuskind sind verloren. Durchschnitzungen befinden sich am Haar

Abb. 8.

Hl. Jungfrau. Inv. Nr. ASR 2100,
MGO 17/1901. Maße: H. 84 cm, B.
23 cm, T. 11 cm. Kurz vor 1500.

Helgeninde. Højde: 84 cm., bredde:
23 cm., dybde: 11 cm. Kort før 1500.

und am Hals. Die Figur und der Sockel sind aus einem Werkstück gearbeitet, das rückseitig flach ausgehöhlt wurde. Das mögliche Attribut (Turm?) war wohl einst separat geschnitzt und auf der linken Körperseite eingestellt. Auch bei dieser späteren Figur zeigt sich eine ausgesetzte Kalottenbohrung, die von ihrem Werkprozess zeugt. Die Hl. Jungfrau steht frontal zum Betrachter, wendet sich jedoch leicht nach links, wohl in Richtung des dort anzunehmenden Turmes oder des Kindes. Sie zeigt eine geschlossene, flache Silhouette, die vor allem durch ihr Gewand mit einem schlichten geraden Faltenwurf charakterisiert ist. Nur an der rechten Körperseite sind die Falten eckig gebrochen. Sie trägt spitze Schuhe, einen Schleier und eine Krone über ihrem langen gelockten Haar. Dieses ist sparsam mit sichelförmigen Schnitten strukturiert. Sorgfältig ist dagegen das Gesicht gebildet, mit ausgearbeiteten Augen und Augenlidern, einer zierlichen Nase und geschwungenen Lippen. Die mittelalterliche Farbfassung ist vollständig abgelautet und heute mit dunkler Holzlasur überzogen.

Die Hl. Jungfrau war aufgrund ihres schmalen Volumens und ihrer flachen Rückseite ursprünglich in einem Retabel aufgestellt. Ihre Identifizierung ist nicht eindeutig, da sich kein Attribut erhalten hat und auf der linken Körperseite eine großflächige Fehlstelle erscheint. Von Plathe/Bruun wurde sie als Maria mit Kind eingeordnet (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, p.1337), wofür auch der Schleier über ihrem Haar spräche. Aufgrund der längs verlaufenden Fehlstelle kann jedoch hier auch die ehemalige Existenz eines Turmes nicht ausgeschlossen werden, der sie als Barbara erkennen ließe. Ihre Größe spricht für die Aufstellung in einem Mittelschrein, als Einzelfigur in einem Flügel oder unter einem Baldachin.

Die Skulptur findet im erhaltenen Bestand Schleswig und Holsteins kein Vergleichswerk, einzig die Marienfigur aus einem Dreifigureschrein aus Karup, heute im Dom zu Viborg, zeigt Anklänge in ihrer konzeptionellen Auffassung und ihrer stilistischen Ausführung. Diese wurde in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts gefertigt und besitzt ebenfalls einen aus demselben Werkstück gefertigten Sockel (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, p.1350f.). Die Figur der Hl. Jungfrau wurde voraussichtlich in einer einheimischen Werkstatt kurz vor 1500 gefertigt. Polygonale Sockel, die auf niederländische Vorbilder zurückgehen, begegnen uns in Nordschleswig um diese Zeit bei den Figuren eines verlorenen Retabels in Aller/Haderslev (Plathe und Bruun 2010, Bd. I, p. 62). Im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts sind sie verbreiteter, so etwa auch bei den Figuren des Retabels in Taps von 1524 (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, pp. 1005-1009).

Not Gottes-Darstellung aus einem Gnadenstuhlretabel

Im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts wurde in einer nordschleswigschen Werkstatt die Skulptur der Not Gottes gefertigt (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, p. 1337 und Plathe und Bruun, RI.00.08.01), die ebenfalls durch Hans Jensens Kauf für 25 DKK nach Møntergården in Odense und 1995 nach Ribe gelangte (Abb. 9). Der untere Teil der aus Eiche gefertigten Skulpturengruppe mit der linken Hälfte der Plinthe und den Füßen Christi ist abgebrochen. Die Beine Christi wurden daraufhin wohl abgesägt. Auch hier finden sich alter Anobienbefall und Trockenrisse, jedoch in geringerem Maße als an den anderen Figuren. Die Holzoberfläche ist mit weißer Ölfarbe überzogen.

Abb. 9.

Not Gottes. Inv. Nr. ASR 2100, MGO 36/1901. Maße: H. 108 cm, B. 45 cm, T. 20 cm. Um 1500-1525.

Nådestol. Højde: 108 cm., bredde: 45 cm., dybde: 20 cm. Ca. 1500-1525..

Im unteren Gewandbereich Gottvaters zwischen den Unterschenkeln ist eine Durchschnitzung zu erkennen. Die linken Zeige- und Mittelfinger Christi sind verloren, dabei war der Mittelfinger einst bereits angesetzt. Auf der linken Seite des Kopfes von Gottvater ist die Haartracht im unteren Bereich ausgebrochen. Die Kronblätter Gottvaters sind abgebrochen; die übliche, den Hl. Geist symbolisierende Taube ist verloren. Die Skulptur wurde aus einem Werkstück mit halbrundem Volumen geschnitzt und rückseitig ausgehöhlt. Die linken Finger Christi wurden angesetzt. Die Strukturierung der Haartrachten ist nur vordersichtig vorgenommen. Die Kalottenbohrung an der Christusfigur wurde verschlossen. Der in einem stoffreichen Mantel gewandete Gottvater hält seinen Sohn vor seinen Körper und stützt ihn unter den Armen. Dieser weist auch im Tod auf seine Seitenwunde und präsentiert das Wundmal in seiner linken Hand. Sein Kopf ist auf die linke Schulter gesunken, Augen und Mund sind geschlossen. Während Gottvater auf dem Haupt mit einem gedrehten Kronreif und einer mächtigen Krone ausgezeichnet ist, trägt Christus eine massive Dornenkrone aus gebündelten Zweigen. Insgesamt wurde der Gruppe eine geschlossene Silhouette gegeben, bei der nur die Unterbeine Christi die Konturlinie überragen. Der Faltenwurf der Gewänder besteht aus eckigen und geknitterten Graten, die eine dynamische Gliederung vermitteln. Der rechte Ärmel Gottvaters bildet eine flache Ohrenfalte, während sein Mantel auf der linken Seite über den rechten Fuß schwingt. Das Lententuch Christi verdeckt lose seine Scham, dabei liegt das linke Tuchende über dem rechten und wird zwischen den Beinen nach hinten durchgezogen. Die Gesichter sind in ihrer Formensprache nahezu identisch gebildet. Augenlider, die schmalen Münder und Stirnwülste sind aus dem Holz herausgeschnitzt. Die Haar- und Bartsträhnen wurden mit verschiedenen

Eisen strukturiert. Die schmale Seitenwunde Christi ist tief eingeschnitten. Hinsichtlich der Originalfassung sind unter der deckenden weißen Ölfarbe noch Reste auszumachen. So war die Dornenkrone einst golden, der Mantel Gottvaters rot mit blauem Futter, das Lententuch Christi sowie Haar und Krone Gottvaters golden und die Plinthe grün.

Die fragmentarische Skulpturengruppe dieser Dreifaltigkeitsdarstellung stammt aus dem Mittelschrein eines verlorenen Retabels. Im Gegensatz zur Beschreibung der Gruppe als Joseph von Arimathäa aus einer Kreuzabnahme in der Museumsdokumentation handelt es sich um eine Darstellung der Not Gottes, die sich aus dem ikonografischen Typus des Gnadenstuhls entwickelt hat und häufig auch diese Bezeichnung beibehält. Die den Hl. Geist symbolisierende Taube wurde meist über der Gruppe angebracht und ist häufig, wie hier, verloren. Im Unterschied zu der traditionellen Form des Gnadenstuhls, bei der Gottvater frontal thronend seinen gekreuzigten Sohn an einem Kruzifix vor sich präsentiert, zeigt die Not Gottes-Darstellung Christus als Schmerzensmann, der entweder neben seinem Vater steht oder von ihm gestützt vor dessen Körper zusammensinkt. Letztere Variante wurde hier gewählt. Gerade im Spätmittelalter ist diese Ikonografie beliebt und findet sich häufig. Dennoch überwiegt in Schleswig und Holstein der Typus des stehenden Schmerzensmannes neben Gottvater, der seinen rechten Arm um den Rücken und die linke Hand auf die Schulter gelegt hat, so etwa in den sog. Gnadenstuhlretabeln aus dem Umkreis des sog. Imperialissima-Meisters (siehe Auflistung in Corpus III, Kat. Nr. 37) oder der Gruppe aus Rødding (heute im Sønderborg Slot, Inv. Nr. MSS 00280B) im ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhundert.

In diesem Zeitraum ist auch der hier verwendete Typus, bei dem Gottvater seinen

die Wundmale präsentierenden Sohn unter den Armen gefasst hält, verbreitet. Eine sehr vergleichbare Darstellung findet sich in dem Gnadenstuhlretabel aus der Helligåndskirche in Faaborg von 1511 (heute im Nationalmuseum Kopenhagen, Inv. Nr. D1734). Sie ist sehr gut erhalten und zeigt beispielhaft, wie die verlorenen Unterbeine Christi ausgesehen haben könnten. Auf dem Hochaltarretabel der Schlosskapelle in Blutenburg/München malte Jan Polack um 1491 eine ähnliche Version (Bauerreiß et al. 1958, pp. 423f., Abb. 8).

Im zu erwartenden Kontext der Not Gottes-Darstellung im Mittelschrein eines Retabels befanden sich einst zwei großfigurige, die Gruppe flankierende Heilige. Bei diesen handelte es sich häufig um eine Marienfigur sowie den Heiligen, der das Patrozinium über die Kirche, in der das Retabel aufgestellt war, hatte. Da diese Figuren, ebenso wie die zu erwartenden zwölf kleineren Figuren der überwiegend zweizeiligen Flügelregister, etwa Apostel oder Nothelfer, nicht mehr erhalten sind, lässt sich darüber in diesem Fall keine Aussage mehr treffen. In Norddeutschland und Skandinavien gehörten solche Dreifigurenschreine mit einer Gnadenstuhldarstellung neben vielfigurigen Kreuzigungsszenen und Marienkrönungen zu den üblichen Bildprogrammen spätmittelalterlicher Retabel. Wolfgang Teuchert sah den Typus des monumentalen Dreifigurenschreines im Norden als Folge der Rezeption süddeutscher Plastik in dem von Bernt Notke 1478/79 gelieferten Retabel für den Dom zu Aarhus (Teuchert 1978, p. 154).

In Dänemark haben sich weitere Dreifigurenretabel mit Darstellungen dieses Not Gottes-Typus in Brudager/Fyn (um 1475), Oure/Svendborg (St. Michael, Ende 15. Jh.), Lunde/Varde (St. Stefan, um 1500), Malling/

Århus (um 1500) und Herslev/Fredericia (1. Viertel 16. Jh.) erhalten. Einzelfiguren dieses Typus befinden sich heute noch in Søndersted/Sjælland (Ende 15. Jh.), auf Agersø (heute im Nationalmuseum Kopenhagen, Inv. Nr. MMLXVIII, um 1500), Essenbæk/Randers (heute im Kulturhistorisk Museum Randers, Inv. Nr. R0318, um 1520), im Retabel in Hyllinge/Sjælland (um 1525) und in Åstrup/Vejen (1. Viertel 16. Jh.).

Stilistisch erinnert die Not Gottes-Darstellung an die Figur des Johannes Baptista aus einem verlorenen Retabel der Kirche zu Adsbøl aus dem ausgehenden 15. Jahrhundert, heute im FSM (Städtischen Museum Flensburg), Inv. Nr. 4080, Corpus VI, die Jan Friedrich Richter in Anlehnung an Rudolf Strucks Einordnung von 1919 (Struck 1919, p. 608) der Werkstatt des sog. Imperialissimameisters bzw. der Schleswiger Werkstatt Lütje Möllers zuschreibt. Die hier vorgestellte Figur zeigt zwar gewisse Ähnlichkeiten in der Figurenauffassung und der Ausführung, kann aber nicht deutlich in diesen Zusammenhang gestellt werden. In diesem Sinn verhält es sich auch mit der vergleichbaren Figur eines Apostels aus einem verlorenen Retabel in der Kirche zu Balling/Viborg (um 1510-1520) oder mit der Gruppe aus Rødding (heute im Sønderborg Slot, s. o.). Aller Voraussicht nach wurde die Not Gottes-Figurengruppe in einer einheimischen Bildschnitzerwerkstatt in Nordschleswig gefertigt, die beliebte Skulpturen aus der Werkgruppe des sog. Imperialissimameisters im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts rezipierte und in einem eigenen Typus ausführte.

Sog. Küstergestühl aus der Dorfkirche zu Hviding

Zum üblichen Mobiliar einer Dorfkirche gehörte auch ein heute sog. Küstergestühl.

Von jenem aus der Kirche zu Hviding hat sich noch das Lesepult in Sydvestjyske Museer erhalten, das zwischen 1863 und 1889 im Museum registriert wurde. Es wurde aus Eichenholz mit eisernen Beschlägen gefertigt (Abb.10).

Auf der rechten Seitenwange zeigen sich Spuren von Wurmfraß, die Kreuzblume ist hier vermorscht und bestoßen. Auf der zugehörigen Maßwerkrückseite befinden sich Kerben. Die Fialen an den Seitenwangen sind durch eine Schlitz-Zapfen-Verbindung angesetzt. Die linke Seitenwange wurde im unteren Bereich ergänzt, die Fugen am

Maßwerk stehen offen und wurden teils ausgesetzt. Ein ausgebrochenes Astloch zeigt sich an der rückseitigen Eckverbindung zwischen Pultbrett und linker Seitenwange. Das rechte Füllungsbrett ist mehrfach gerissen, die Fuge steht auch hier offen. Ebenso ist dies auf dem oberen Pultbrett zu erkennen. Auf der linken Seitenwange sind die Inschriften ANNA PETR AND 1637 zu lesen, eine weitere bleibt undeutlich. Auf der Rückseite wurden die Buchstaben I T H V eingeritzt. Hinsichtlich der Konstruktion zeigt sich die Vorderfront mittels Schlitz-Zapfen-Verbindungen und Dübel (Dm. 1,3 cm) an die Seitenwangen

Abb. 10.

Lesepult eines Küstergestühls aus Hviding, Inv. Nr. ASR M0401, 401. Gesamtmaße: H. 174 bzw. 103 cm, B. 128 cm, T. 33 cm; Seitenwange: H. 174 cm, B. 32,5 cm, T. 4 cm. Um 1500.

Degnestol fra Hviding kirke. Højde: 174/103 cm., bredde: 128 cm., dybde: 33 cm., Sidevange højde: 174 cm., bredde: 32 cm., dybde: 4 cm. Ca. 1500.

gefügt. Die Seitenwangen schließen im oberen Bereich mit je einem ganzen Kielbogen, der von zwei halben Kielbögen durchsteckt wird, ab. Maßwerklanzetten bilden seine Füllungen. Die Kielbögen werden von Fialen bekrönt, wobei die beiden äußeren jeweils mit Krabben und der mittlere mit Kreuzblumen besetzt ist. Der Zwickel des durchsteckten Kielbogens ist mit einer Vierpassrosette versehen. Die Vorderfront des Gestühls besitzt vier Füllungsbretter. Die beiden oberen liegen querrrechteckig in der Front, die beiden unteren und größeren hochrechteckig. Von diesen fungiert das linke Füllungsbrett als Tür. Sie ist mit Falwerk dekoriert. Ihre eisernen Beschläge besitzen zusätzliche Zierformen aus gedrehten Eisenstäben mit geschmiedeten, sternförmigen Kreuzblumenausläufern. Das rechte Füllungsbrett bleibt schlicht. Die Scharniere und das Schloss gehören zur Originalsubstanz. Die Rahmung der Füllungsbretter ist mit Kehle, Wulst und Fase profiliert. Rückseitig sind die drei waagrecht verlaufenden, aus je zwei Brettern bestehenden Ablagen in Ausklinkungen der Seitenwangen eingeschoben, die nach hinten offen sind. Das obere Pultbrett wurde dabei schräg eingelassen und mit einer zusätzlichen Leiste zum Auflegen der Bücher versehen. Ursprünglich war das Lesepult wohl ungefasst, heute ist es holzfarben lackiert. Dennoch sind Reste einer hellblauen (wohl nachmittelalterlichen) Fassung auf Kreidegrund zu erkennen.

Im Landesteil Schleswig haben sich einige Beispiele solcher sog. Küstergestühle erhalten. Sie waren kirchliche Funktionsmöbel und bieten zwei oder drei Personen Platz. Daher dienten sie im Mittelalter möglicherweise als Sitzplätze mit Lesepulten für den Priester, den Diakon und den Subdiakon. Bei diesem Gestühl mag es sich um eine Form des Zelebrantensitzes oder Dreisitzes handeln, der dem gleichen Zweck diente und an der südlichen Chorseite aufgestellt

war, wie etwa in Løgumkloster Überwiegend haben sich, wie bei diesem um 1500 gefertigten Gestühl aus Hviding (DKK XXI 1957, p. 1146), nur die Pulte erhalten. Es ist anzunehmen, dass sie vor einer Bank an einer Seite des Chores aufgestellt waren, wie es sich heute noch in Humptrup (Corpus IV) oder in Arrild (Corpus VII) nachvollziehen lässt. Die These Jensens, es habe sich in Ribe im Mittelalter eine auf die Produktion solcher Gestühle spezialisierte Werkstatt befunden, die die Gestühle aus Mjolden (heute im FSM, Inv. Nr. 3224, Corpus VI), Stadil, Daler (nur noch Gestühlswange fragmentarisch erhalten, vgl. DKK XXI 1957, p. 1348), ebenso Vester Vedsted (DKK XIX.5 1994-2003, p. 3472) und Føvling gefertigt habe (vgl. Jensen 1911, p. 42), ist aufgrund fehlender Nachweise nicht haltbar. Eine Fertigung in einer Werkstatt in Nordschleswig ist jedoch durchaus anzunehmen.

Fragment des Sakramentshauses aus der Dorfkirche zu Vester Vedsted

Auch wenn Vester Vedsted Teil der königlich-dänischen Enklave innerhalb des Herzogtums Schleswig war und Kunstwerke aus diesem Bereich nicht zum Untersuchungsbestand des Forschungsprojektes gehören, soll das Fragment eines Sakramentshauses aus dieser Kirche hier genannt werden. Es stammt aus der Andreaskirche und wurde zwischen 1951-1956 im Museum registriert. In seinem heutigen Zustand zeigt es sich stark überarbeitet (Abb.11).

Der krabbenbesetzte Turmhelm mit der Fiale ist sekundär und im Gegensatz zu den anderen Eichenholzteilen aus Nadelholz gefertigt. Der Maßwerkkamm ist vermorscht und ausgebrochen. Das rückseitige Verschlussbrett sowie das Gehäuse sind verloren. Das Oberteil des Sakramentshauses

Abb. 11.

Fragment eines Sakramentshauses
aus Vester Vedsted, Inv. Nr. ASR
M8213, 8213. Maße: H. 174 cm,
106 cm (Turm), B. 43,5 cm, T. 30
cm. 15. Jahrhundert.

Fragment af monstranshus fra Vester
Vedsted kirke. Højde: 174/106 cm.,
bredde: 43,5 cm., dybde: 30 cm.
1400-tallet.

ist als Kastenkonstruktion erhalten, bei der die Seitenteile auf Stoß auf die Bodenplatte gedübelt wurden. Die Bodenplatte wird aus zwei auf Stoß verleimten Brettern gebildet. Die Vorderseite ist ebenfalls aus zwei vertikalen Brettern gefertigt. Die Rückseite steht offen, ursprünglich war sie vielleicht von einem Brett verschlossen. Alle Seitenteile sind mit einem Maßwerkkornament durchbrochen. An den Ecken stehen Strebeböcker, die von Fialen bekrönt werden. Oberhalb der Schauseiten wurde je ein Maßwerkkamm angebracht. Das Oberteil war einst auf einem schrankartigen Gehäuse montiert. Beides wurde wohl in eine Wandnische eingesetzt. Die Originalfassung ist verloren. Es lassen sich jedoch noch Reste einer weißen Kreidegrundierung sowie einer sekundären hellblauen Fassung erkennen. Alle Holzflächen sind heute mit einem bräunlichen Lack überzogen. Eine Farbanalyse von 1997 attestierte als älteste Fassungsschicht Orange, darüber teils Mennige teils Grau, eine weitere blaue Schicht und darüber drei Schichten einer braunen Eichenholzfarbe aus dem Ende des 19. Jahrhunderts (DKK XIX.5 1994-2003, p. 3475).

Von dem einstigen Sakramentshaus aus der Kirche zu Vester Vedsted hat sich demnach nur der obere Bereich mit dem durchbrochenen Turm und der Spitze erhalten (Plathe und Bruun 2010, Bd. II, p. 1147 und Plathe und Bruun, Nr. RI.01.14.05). Das Sakramentshaus stand wohl aufgrund seiner Konstruktion nicht frei im Chorraum, sondern war wandfest. Dabei handelt es sich um eine Zwischenform, die sowohl Merkmale eines freistehenden Sakramentshauses als auch die einer Sakramentsnische in sich vereint. Eine vergleichbare Konstruktion finden wir in der Kirche zu Nørholm/Aalborg amt. Auch dieses Sakramentshaus ist in eine Nische eingemauert und besitzt ein schrankartiges Unterteil

zur Aufbewahrung der Vasa sacra (Plathe und Bruun 2010, Bd. I, p. 679).

Allein aufgrund der Höhe des Gehäuses und des Turmaufsatzes ist mit einem einst imposanten Ausstattungsstück zu rechnen. Solche Sakramentshäuser standen üblicherweise auf der nördlichen Chorseite neben dem Hochaltar, sodass das heilige Sakrament vom Kirchenraum aus sichtbar war. In diesem Fall war es in einer Nische der nördlichen Chorwand eingemauert. In Schleswig und Holstein haben sich neben zahlreichen Sakramentsnischen nur noch sechs freistehende Sakramentshäuser erhalten. Die ältesten befinden sich in der St. Jürgenskapelle in Burg/Fehmarn (13. Jh., Corpus VIII), in Tostrup (Corpus V) und in der Kirche zu Brøns (um 1300, Corpus VII). Aus der Mitte des 15. Jahrhunderts stammen jene im Johanniskloster in Schleswig (Corpus V) und in Petersdorf (Corpus VIII). Das Sakramentshaus aus Munkbrarup, heute im SHLM (Corpus III, Kat. Nr. 73), wurde um 1480 gefertigt. Das Sakramentshaus der Kirche zu Randerup, das 1484 von Bischof Hartvig Juel (1483-1499) gestiftet wurde, befand sich 1767 noch in der Kirche. Heute ist es verloren (Præsteindb I. 1995, pp. 195ff., Plathe und Bruun 2010, pp. 756ff.).

Die seltene Existenz von freistehenden Sakramentshäusern sowie dieser Zwischenform geht vor allem auf ihr Material und auf die veränderten Bedingungen durch die Reformation zurück. Eine Reaktion auf die Gefährdung dieser hölzernen Ausstattungsstücke und vor allem der darin aufbewahrten Hostien durch Feuer ist sicherlich der Beschluss der Synode von Breslau/Wrocław aus dem Jahr 1406, die die ausschließliche Verwendung von Stein oder Backstein forderte (Braun 1924, pp. 585–588 und Nußbaum 1979, p. 399).

Ferner waren Sakramentshäuser, die dem Zweck der Verehrung der Hostie dienten, nach der Reformation unvereinbar mit der neuen Lehre und wurden beseitigt, nicht zuletzt, wenn sie freistehend im Kirchenraum aufgestellt waren, keine weitere Verwendung hatten und damit „im Weg“ standen.

Der krabbenbesetzte Turmhelm und die seitlichen Fialen erinnern an die Gestaltung des Turmaufsatzes des Sakramentshauses aus Mørkøv, heute im Nationalmuseum Kopenhagen (Inv. Nr. 16096), bei dem Plathe/Bruun den gleichen Typ vermuten (Plathe und Bruun, Nr. RO.04.07 und DKK XIX.5 1994-2003, pp. 3458, 3475f.). Bei diesem Fragment aus Vester Vedsted handelt es sich aller Voraussicht nach um das archiva-lisch erwähnte Sakramentshaus, das 1654 ein Schloss und einen Schlüssel erhielt und schließlich 1847 verkauft wurde (DKK XIX.5 1994-2003, p. 3475). Es entstand wohl im 15. Jahrhundert.

Schlussbetrachtung

Die Gelegenheit, dass sich im Rahmen des DFG-Forschungsprojektes der Kieler Universität die kunsthistorische Untersuchung der aus Nordschleswig stammenden mittelalterlichen Objekte in Ribe ergab, führt zu neuen Erkenntnissen. Zwar lassen sich nur wenige Details zur Herkunft klären, doch zeigt eine grundlegende Auseinandersetzung, in welchem Kontext sie entstanden und wie wir sie heute verstehen müssen. So gehören die fünf Einzelfiguren von Heiligen, die alle auf polygonalen Sockeln stehen, zusammen und waren einst in einem Flügelretabel aufgestellt, von denen sich aus der Zeit des frühen 15. Jahrhunderts nur wenige Beispiele in den historischen Herzogtümern Schleswig und Holstein

erhalten haben. Die erhaltenen Fassungsreste lassen eine einstige kostbare farbliche Ausgestaltung erkennen, die auf den ersten Blick vielleicht nicht zu erwarten ist. Weiterhin kann die einzelne Hl. Jungfrau, die gegen Ende des 15. Jahrhunderts geschnitzt worden ist, entweder eine Marienfigur mit dem Jesuskind oder eine Hl. Barbara gewesen sein, die ebenfalls in einem verlorenen Retabel oder unter einem Baldachin aufgestellt war. Unter der weißen Farbschicht der Darstellung Gottvaters mit Christus als Schmerzensmann verbirgt sich eine qualitätvolle Not Gottes-Darstellung aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts, die einst die zentrale Szene im Schrein eines Flügelretabels gewesen sein dürfte. Das Lesepult eines sog. Küstergestühls aus Hviding gehört zu einem der wenigen erhaltenen mittelalterlichen Beispielen dieser Art von Kirchengestaltung, die auch nach der Reformation im Kirchenraum verblieben. Im Gegensatz dazu hat sich nur das obere Teil des Sakramentshauses aus Vester Vedsted erhalten, dessen Gehäuse einst in die Chorwand eingemauert war, während es als bekrönender Turm direkt vor der Mauer angebracht war.

Literatur

Abkürzungen: DKK = Danmarks kirker

Ausst.-Kat. Köln, 1978. *Die Parler und der Schöne Stil: 1350 - 1400; europäische Kunst unter den Luxemburgern; ein Handbuch zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Kunsthalle Köln.* Köln: Schnütgen-Museum.

Bauerreiß, R., Feldbusch, H., und Guldan, H., 1958. Dreifaltigkeit. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*: Bd. IV: Dinanderie – Elle. Stuttgart, 414–448.

Braun, J., 1924. *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*: Bd. II: *Die Ausstattung des Altares, Antependien, Velen, Leuchterbank, Stufen, Ciborium und Baldachin, Retabel, Reliquien- und Sakramentsaltar, Altarschranken.* München.

Corpus III, [2014, im Druck]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. III: *Schleswig. Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloss Gottorf. Archäologisches Landesmuseum und Museum für Kunst und Kultur.* Kiel.

Corpus IV [in Vorbereitung]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. IV: *Landesteil Schleswig südlich der Bundesgrenze. Die Stadt- und Landkirchen. A-K.* Kiel.

Corpus V [in Vorbereitung]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. V: *Landesteil Schleswig südlich der Bundesgrenze. Die Stadt- und Landkirchen. L-Z.* Kiel.

Corpus VI [in Vorbereitung]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. VI: *Die Museumsbestände außerhalb der Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf.* Kiel.

Corpus VII [in Vorbereitung]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. VII: *Nordschleswig/Sønderjylland.* Kiel.

Corpus VIII [in Vorbereitung]. *Corpus der mittelalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein*: Bd. VIII: *Holstein.* Kiel.

DKK XIX.5, 1994-2003. Ribe Amt: V. Bind. Hefte 29: Kirkerne i Åstrup, Gørding, Vejrup og Darum. Hefte 30-31: Kirkerne i Bramminge, Vilslev, Hunderup og Jernved. Hefte 32: Kirkerne i Farup, Hjortlund, Kalvslund og Obbekær. Hefte 33-34: Kirkerne i Seem, Vester Vedsted og på Mandø. Hefte 35-36: Tilføjelser og rettelser, registre. Herning.

DKK XXI, 1957. Sønderjylland: Tønder Amt. København.

Haupt I, 1887. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein: Bd. I.* Kiel.

Jensen, C.A., 1911. *Danmarks Snedkere og Billedsnidere i tiden 1536-1660.* København.

Nußbaum, O., 1979. *Die Aufbewahrung der Eucharistie.* Bonn.

Plathe, S.F. und Bruun, J. Danmarks middelalderlige Altertavler: Virtuelle Datenbank (begonnen 1999) [online]. Available from: <http://www.altertavler.dk/>, eingesehen am 14.4.14.

Plathe, S.F. and Bruun, J., 2010. *Danmarks middelalderlige altertavler - og anden billedbærende kirkeudmykning af betydning for liturgien og den private andagt.* Odense.

Præsteindb I., 1995. *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807: Bd. I: Vest- og Sydjylland.* Højbjerg: Wormianum.

Struck, R., 1919. Zur Kenntnis des Imperialissimameisters. *Lübeckische Blätter*, 61, 606-609.

Teuchert, W., 1978. Die Ausstattung der Kirchen im Mittelalter: Altäre. In: A. Boockmann, ed. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte: Bd. 2: Anfänge und Ausbau.* Neumünster, 137-187.

Sammenfatning

Middelalderlig træskulptur og andet inventar fra nordslesvigske kirker i Sydvestjyske Museers samling.

I artiklen præsenteres en samling kirkeinventar i Sydvestjyske Museers samling. Det stammer fra landsbykirker i det Nordslesvigske område, og er fremstillet mellem 1400 og 1525. Genstandenes præcise proveniens kendes ikke, bortset fra et monstranshus og en degnestol fra h.h.v. Vester Vedsted og Hviding kirker, og museets registrering omfatter kun korte beskrivelser. Artiklen er en kunsthistorisk undersøgelse af en gruppe skulpturer fra en tidligere altertavle, en uidentificeret helgeninde, en fragmenteret nådestol samt de to førnævnte to stykker inventar.

Skulpturgruppen omfatter en Jomfru Maria (fig. 2), en uidentificeret helgeninde (fig. 3), sct. Georg, sct. Peter og sct. Mauritius/Chrysogonus (fig. 4-6). De er fremstillet af en blød træsort (muligvis lind) og ikke eg, som ellers var det foretrukne materiale til formålet i området, og de er placeret på oprindeligt kunstfærdigt dekorerede piedestaler (fig. 7). Stilistiske detaljer peger mod paralleller fra Flandern og Bøhmen fra begyndelsen af 1400-tallet, men skulpturerne er sandsynligvis fremstillet i et lokalt værksted. De stammer fra en altertavle med en enkelt række figurer.

En anden genstand, en uidentificeret helgeninde, stammer også fra en altertavle (fig. 8). Skulpturen er fremstillet kort før 1500, sandsynligvis ligeledes lokalt. Også denne er placeret på en piedestal, et oprindeligt hollandsk træk, som blev populært i Nordslesvig fra slutningen af 1400-tallet og frem.

Den fragmenterede Nådestol (fig. 9) har udgjort den centrale del af en altertavle,

sådan som det var udbredt i Nordtyskland og Skandinavien mod middelalderens slutning. Den er fremstillet omkring 1520, og var datidens måde at sammenstille Gud og Kristus. Altertavlens oprindelige ikonografi kan desuden sandsynliggøres ud fra paralleller.

Degnestolen fra Hviding kirke (fig. 10) har oprindeligt haft plads til to siddende personer, hvis bogstøtte stadig er bevaret, og er dekoreret med gennembrudt træskærerarbejde. Degnestolene blev også brugt efter reformationen, og flere af dem er derfor bevaret. Dette gjaldt ikke i samme grad for monstranshusene, hvis funktion ophørte efter reformationen. Den fragmenterede topsektion fra Vester Vedsted (fig. 11) er et eksempel på en mellemting mellem et indmuret og fritstående monstranshus, da den nederste del synes at have været indmuret i en væg, mens toppen var fritstående.

Dr. Julia Trinkert

Wissenschaftliche Mitarbeiterin im
DFG-Projekt „Corpus der mittelalterlichen
Holzskulptur und Tafelmalerei in Schles-
wig-Holstein, 1200-1535“
Kunsthistorisches Institut der
Christian-Albrechts-Universität zu Kiel
Olshausenstr. 40, DE-24114 Kiel
trinkert@kunstgeschichte.uni-kiel.de

En troldkvinde må du ikke lade leve

Af Peter Munch Jensen (†1960-2014)

Den følgende artikel er skrevet af historiker Peter Munch Jensen, museumsinspektør ved Museet på Sønderkov. Den udgives posthumt, idet Peter pludselig afgik ved døden i forsommeren 2014. Peters faglige speciale og passion var renæssancen; han havde en omfattende viden om perioden, og ikke mindst om Thomas Juel og Sønderkov. Denne artikel skulle have været indledningen til et større forskningsarbejde omkring Thomas Juel. Nu må vi desværre lade arbejdet stå som en afslutning, og et minde.

- Bo Ejstrud, Museumsleder, ph.d. Museet på Sønderkov.

Adelsmanden Thomas Juel til Estrup og Sønderkov deltog i flere trolddomsprocesser på Chr. IV's tid. I 1641 var han med til at forhøre den berømte Maren Splids i Ribe og to årtier forinden deltog han i en af Danmarkshistoriens største hekseudrensninger. Hans indsats i denne forfølgelse er blevet kaldt heksejagt. Men hvor stort var hans engagement egentlig? I denne artikel vurderes hans rolle ud fra en systematisk analyse af trolddomsprocesserne i Viborg Landstings dombøger fra årene 1616-1626. I disse år kulminerede heksejagten i Nørrejylland. En mere generel undersøgelse af adelens deltagelse i de jyske trolddomsprocesser i disse år sætter Thomas Juels rolle i et nyt perspektiv.

Maren Splids

Den 8. november 1641 var to kvinder til forhør på kongens slot Riberhus (Grønlund 1973, s.121 ff). Den ene af dem var Danmarkshistoriens berømteste heks, den velstående værtshusholder Maren Splids fra Ribe, den anden var en kvinde fra et af Ribes fattigkvarter, Anna Thomasdatter, også kaldet Krøbbel Anna. Efter en lang og opslidende sag, der havde varet i over fire år, var Maren Splids på kong Christian IV's foranledning blevet sendt til København

for at hendes sag kunne blive prøvet af kongens retterting. Her var Maren blevet dømt skyldig i at have bedrevet trolddom, og som det var almindeligt i trolddomssager var hun derefter blevet tortureret for at finde ud af, om der var medskyldige. Under torturen havde Maren Splids udlagt seks andre kvinder, heriblandt Krøbbel Anna. Tilbage i Ribe, blev hun og Krøbbel Anna forhørt af et panel bestående af fem personer, samt slotsskriveren Willum Hansen, der skrev kvindernes bekendelse

Fig. 1.

Adelsmanden Thomas Juel deltog i flere troldomsprocesser. Men var han en egentlig heksejæger? Portrætfigur på Thomas Juels epitafium i Galten Kirke. Efter livinghistory.dk.

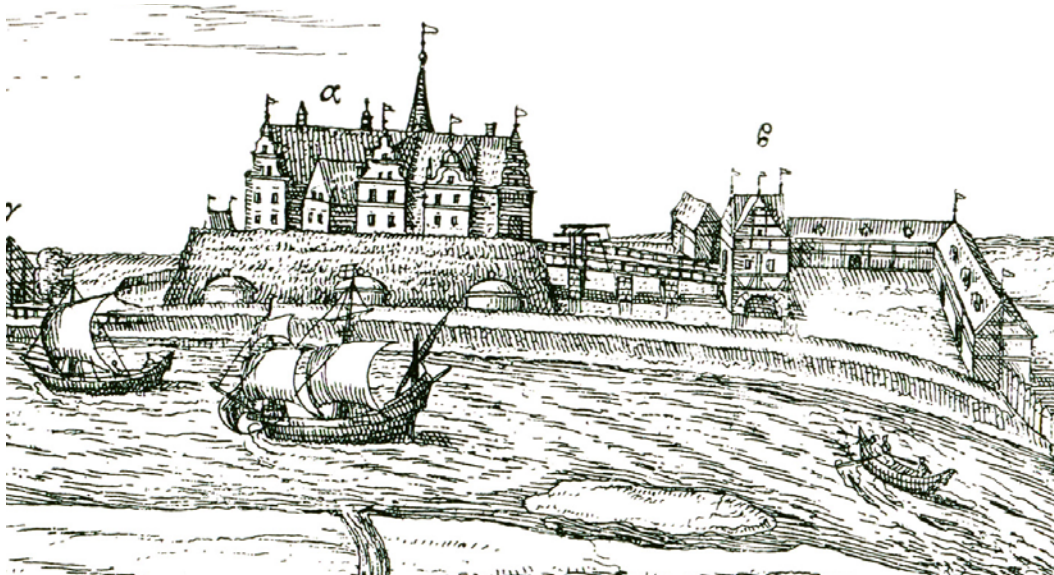
The Nobleman Thomas Juel took part in a number of witchcraft trials. But was he actually a witch-hunter? The portrait figures on the epitaph of Thomas Juel in Galten church.

Fig. 2.

Forhøret af Maren Splids og Krøbbel Anna fandt sted på det kongelige slot Riberhus. Efter stik af Braunius i "Theatrum Urbium" 1587.

The interrogation of Maren Splids and Anna the cripple took place at the Royal Castle Riberhus. Based on the engraving of Braunius in "Theatrum Urbium" in 1587.

ned på papir. Nederst på dokumentet har forhørspanelet bevidnet bekendelsen med deres underskrifter:

„Hvilket de således har bekendt, det vidne vi med vores hænder undertegnet. Riberhus ut supra Thomas Juel, Manderup Abildgaard, Mester Lauge Andersen, Mester Davis Foss, Laurits Struch, Willum Hansen til vitterlighed“

Under forhøret bekendte Krøbbel Anna, at hun havde været medlem af Maren Splids rode, som hun udvidede til at omfatte yderligere fem personer (ifølge hekse-mytologien var tolv det almindelige tal i en rode). Hun og Maren Splids havde forgjort Mads Skomagers drengebarn, så det ikke kunne lade sit vand. Desuden havde de forgjort Jacob Kandgyders datter, og sammen med Maren Jelle Skræders og to andre troldkvinder havde de stjålet en kalv fra den tidligere byfoged Mads Lassen og kommet den i en tønde. Derved ville de tage lykken fra ham. Da Maren Splids blev konfronteret med Krøbbel Annas bekendelse svarede hun straks, at det alt sammen var sandt. Ydermere bekendte Maren en række andre ting, som ikke stod med i hendes bekendelse fra København.

Dagen efter forhøret på Riberhus dømte Ribes byfoged, byens to borgmestre og otte byråd Maren Splids til døden på bålet i overensstemmelse med 2. Mosebogs påbud: „en troldkvinde må du ikke lade leve“ (Anden Mosebog 22,18). Bekendelsen fra Riberhus blev sammen med øvrige „beviser“ fremlagt som grundlag for dommen. Den skulle senere bidrage til dødsdomme over såvel Krøbbel Anna som Maren Jelle Skrædders. Sidstnævnte overlevede imidlertid, formodentlig efter at have indstævnet dommen til Rettetinget og blevet frikendt der.

Om forhøret på Riberhus skriver Grønlund: *„Man seer heraf, at Maren Splids siden hun*

var på Pinebænken, kunde bekiende alt hvad de forlangede af hende, og mere end hvad hun var beskyldt for; troelig, at deres Spørgsmaale til hende har givet anledning til dette Svar“

I dette har Grønlund utvivlsomt ret. Truslen om mere tortur kunne få en anklaget til at bekende hvad som helst.

Men forhørspanelets sammensætning virker ejendommeligt og vækker spørgsmål. Mester Lauge Andersen var præst i Sct. Catarinae Kirke og Maren Splids' sogneprest, David Foss var kapellan i Ribe domkirke, Lauritz Struch var kongens foged på Riberhus. Deres deltagelse i forhøret var en logisk følge af processens forløb. Men Thomas Juel og Manderup Abildgaard, der var Thomas Juels nevø, var to adelige godsejere fra Malt Herred. Deres hovedgårde, Skodborghus henholdsvis Estrupgaard og Sønderskov Hovedgård lå mellem 25 og 30 km nordøst for Ribe. De to herremænd kan ikke tidligere ses at have været involveret i processen mod Maren Splids. Juridisk set var de kun øvrighedspersoner på deres godser. Over indbyggerne i en købstad som Ribe havde de egentlig ingen beføjelser. Så hvorfor deltog de i forhøret af de to kvinder?

Der foreligger flere muligheder. Én mulighed er, at de i denne sag har været en slags vikarer for lensmanden Gregers Krabbe, som de har villet give en hjælpende hånd. Processen var begyndt som en sag mellem Diderik Skrædder og Maren Splids. Efter at kongen var gået ind i sagen var processen mod Maren Splids blevet en offentlig sag. Kongen havde i 1640 beordret den nye lensmand på Riberhus, Gregers Krabbe, at føre sagen mod Maren Splids. Efter rettergangen i København sendte kongen et direktiv om at Marens medskyldige skulle forfølges (Holm 1984, s. 46). Gregers Krabbe var

Fig. 3.

Thomas Juels guddatter Margrethe Skeel. Portræt tilskrevet hofmaleren Abraham Wuchters på epitafium i Hornslet Kirke.

Margrethe Skeel, the granddaughter of Thomas Juel. A portrait assigned to the court painter Abraham Wuchter from an epitaph in Hornslet church.

imidlertid allerede i juni blevet sendt til at følge kongens søn grev Valdemar Christian på hans første rejse til Rusland (Dansk Biografisk Leksicon 1887-1905, bind XVIII, s. 198). Han kunne derfor ikke selv følge kongens ordre.

Hverken Thomas Juel eller Manderup Abildgaard havde gjort nogen karriere indenfor det kongelige embedsapparat og ingen af dem havde været lensmænd. De var, som man kaldte det, medlemmer af det „menige ridderskab“. Men de adelige slægter kæmpede en konstant kamp for at føre sin slægt højere op på rangskalaen. I denne kamp var det en fordel at holde sig på god fod med kongens lensmand. Således havde Thomas Juel stået i et så godt forhold til den tidligere lensmand, Albret Skeel, at han havde stået fadder ved dåben af dennes datter Margrethe Skeel (Skeel 1871), og Manderup Abildgaard havde på et tidspunkt givet Albret Skeel et lån på 1000 rigsdaler (Kristensen 1968, s. 26). De to mænds deltagelse i forhøret kan have været en tjeneste, de har villet gøre for den nye lensmand.

En anden mulighed er, at de simpelthen bare har villet agere som gode borgere og leve op til Christian IV's „*Forordning om troldfolk og deres medvidere*“ fra 1617. Heri havde kongen „*strengeligen*“ beordret „*alle vore befalingsmænd og ridderskab*“ såvel som alle andre øvrighedspersoner at forfølge troldfolk (Kæseler, s. 150).

En heksejæger?

En tredje mulighed er, at de har haft en særlig personlig interesse for trolddomssager. Adelige heksejægere, der nærrede en passioneret interesse for trolddomssager er ikke uset i Danmarkshistorien. Mest kendt er

Jørgen Arenfeldt på Rugaard (Henningsen 1991), der i 1685-87 førte an i en lang stribe række af hekseprocesser på Djursland.

Denne forklaring skulle især kunne være relevant for Thomas Juels vedkommende. Fra 1619-21 var det sydvestlige Jylland scene for en af Danmarkshistoriens største hekseudrensninger. I denne udrensning kom Thomas Juel til at spille en rolle. Forfølgelsen bredte sig over de fire herreder Skast, Malt, Andst og Jerlev og omfattede ikke mindre end 20 processer. De bragte 17 mennesker på bålet. Forfølgelsen er tidligere blevet genstand for forskning, således har Jens Chr. Johansen brugt dem i sin doktordisputats „Da Djævelen var ude“ (Johansen 1991, s. 82-84 og andetsteds). Men Thomas Juels rolle i forløbet er kun en enkelt gang tidligere blevet nærmere beskrevet. Overlærer H.K. Kristensen, for hvem vi skylder meget af det, der er publiceret om hekseforfølgelserne i det sydvestlige Jylland, har et afsnit om emnet i bogen „Hovedgården Estrup I Malt Herred“ (Kristensen 1968, s. 12-14). Her beskriver han Thomas Juels rolle således:

„Også den lille bondeby (ved siden af Thomas Juels hovedgård Estrupgaard lå en landsby med samme navn) led under tidens skræk for trolddom og forgørelse. Det samme gjorde herren på Estrup, Thomas Juel. Der skete så mange uforklarlige ulykker, navnlig i en tid, da oplysningen var ringe. Tilmed var det i årene omkring 1620, som om det ganske land var så opskræmt af heksefrygt, at man så spørgsmål ved højlys dag. Som husbond havde Thomas Juel sine fæstere i forsvar, men den sag, der nu rejstes, angik også ham personlig, da sygdom og uheld bredte sig i hans kvægbesætning. 1620 blev da et forfølgelsens år“.

Ifølge Kristensen gav den for trolddom dømte hyrdekone, Kirstin Svends, det endelige stød til forfølgelsen. Under torturen efter dommen fortalte hun, at det var kogekonen i Estrup, Kirsten Jørgens, der var skyld i skaden på Thomas Juels kvæg. Dette fik Thomas Juel til at arrestere Kirsten Jørgens samt en kvinde ved navn Karen Anderskone. Thomas Juel fik nu „*sikkert på pinebænken*“ Karen Anderskone til at bekræfte, at Kirsten Jørgens var en troldkone. Efter at Karen Anderskone var blevet brændt på bålet for trolddom, samlede Thomas Juel vidneudsagn, så også Kirsten Jørgens blev dømt. Imidlertid „*fortsatte Thomas Juel heksejagten*“, fortæller Kristensen: „*Karen Anderskone havde tillige udlagt Christen Lassen i Slav i Vorbasse som troldkarl. Thomas Juel tog vidne på udlæggelsen, ja mødte enddog personlig på landstinget, hvad der var meget sjældent for en adelsmand i sådanne sager, så han har været meget optaget af forfølgelsen. Han fik dog intet ud af den. Chr. Lassen frikendtes*“.

Så langt H.K. Kristensen. I hans fremstilling er Thomas Juel en meget engageret heksejæger, der foranlediget af truende økonomisk tab (sygdom i hans kvægbesætning) går ind i sagerne. Selv når kilden til sygdommen, Kirsten Jørgens, er blevet fjernet, fortsætter han heksejagten, og driver sit engagement langt videre, end hvad der var sædvanligt for en mand af hans stand.

Men er dette et rigtigt billede af forløbet? Og hvor usædvanligt var det, at en adelig gik ind i trolddomssager? En analyse af kilderne til dette emne giver et mere nuanceret billede.

Den store hekseudrensning

Den store udrensning 1619-21 begyndte i Skast Herred, hvor Anne Nielskone fra

Hostrup blev anklaget for trolddom ved herredstinget. Hendes sag fulgte den almindelige procedure ved trolddomssager. Da domstolens nævninger, der i trolddomssager blev kaldt for kirkenævnet, havde hørt sagens parter, afsagde de deres kendelse, Anne Nielskone blev kendt skyldig i at have bedrevet trolddom. Ifølge loven måtte hun imidlertid ikke henrettes, før hendes sag var blevet prøvet ved 2. instans, de adelige dommere i landstinget.

Ved landstinget måtte alle, der havde udtalt sig i den pågældende sag møde op, og tingsvidnerne fra herredstinget blev læst op. Den anklagede fik mulighed til at forsvare sig, hvilket som oftest bestod i at fremvise

vidnesbyrd fra andre om at have levet et ærligt og kristeligt liv (helst ved et vidnesmål fra hemsognet, et såkaldt sognevidne).

Herefter tog dommerne stilling til, om nævningernes kendelse skulle have gyldighed, eller om den skulle fældes. Godkendte landsdommerne kendelsen, blev den anklagede ført tilbage til sin hjemstavn, hvor henrettelsen fandt sted. Loven tillod nu, at den dømte blev underkastet tortur, såkaldt „pinligt forhør“. Formålet var dels at få den anklagede til at angre, dels at finde ud af om den dømte havde haft medskyldige. En udlæggelse måtte ifølge Koldinghusrecesen fra 1558 ikke bruges til at domfælde den udlagte, da en misdæders ord ikke måtte stå til troende, men den mistanke, den vakte, udløste ikke sjældent en ny proces, der så medførte nye udlæggelser osv. Processen mod Anne Nielskone medførte en sådan kæde af udlæggelser.

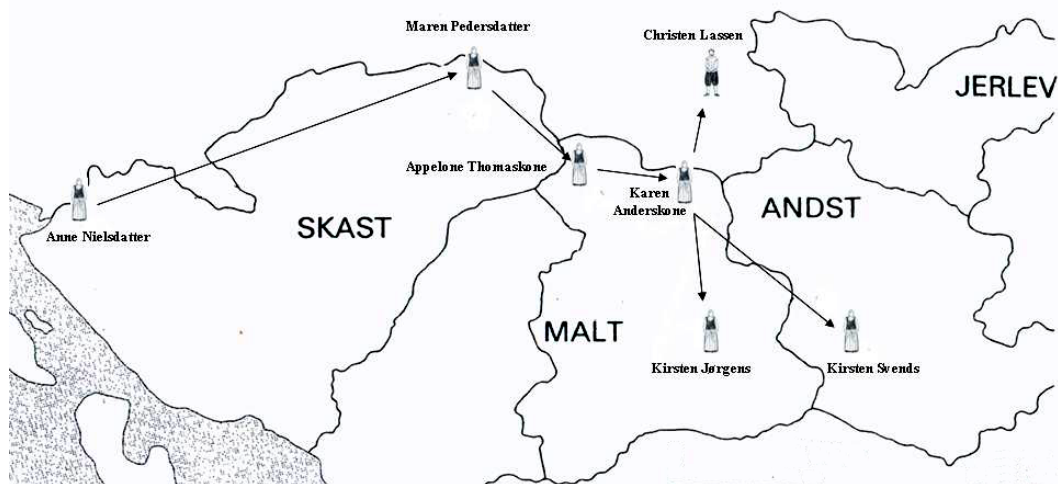
Fig. 4.

Udlæggelseskæde i den sydvestjyske hekseudrensning 1619-1621. Tegning: Peter Munch Jensen.

A chain of argumentation expounding a point from the witchcraft trials of South West Jutland in 1619-21.

Appelone Thomasdatter

Anne Nielskone udlagde Maren Pedersdatter i V. Starup, der udlagde to kvinder i Malt

Herred som medskyldige, Appelone Thomasdatter fra Klelund og Karen Anderskone i Vittrup. De to havde sammen med hende i kattesikkelse været i Anders Christensens stald i Klelund. Appelones „drenge“ hed Thor-kiast. Ham havde hun fået til at forgøre Anders Christensens hest. To andre heste havde Appelone selv taget livet af ved hjælp af nogle hår, hun havde anbragt over hans stalddør. Bekendelsen kom Anders Christensen, der var en af Manderup Abildgards fæstebønder, for øre. Han tog nu føringen i den retssag, der nu blev bygget op mod Appelone. Anklagerne kulminerede ved tingmødet på Malt Herredsting den 22. april. Anders Christensen lagde sin hånd på Appelones hoved og sigtede hende for at være en vitterlig troldkone. Ved samme tingmøde svor et kirkenævn hende en fuld trolddomssag over. Sagen skulle nu videre til landstinget. Men da selskabet med

Appellone og alle vidnerne mod hende drog mod Viborg, skete noget uventet. Da Morten Nielsen fra Lintrup, der var blevet udset til at køre fangevognen med Appellone, kom ud på vejen til Viborg, blev han så syg at han ikke kunne køre længere, men måtte lade en anden køre for sig. Da så han en „harelignelse“ ved siden af vognen. Skikkelsen, eller haren, som det sandsynligvis har drejet sig om, blev observeret af flere af de andre i selskabet og fik skylden for

Fig. 5.

Tre hekse bedriver trolddomskunster hjulpet af deres hjælpedjævl. Akvarel af Jacob de Gheyn.

Three witches carry out acts of witchcraft helped by the devil.

Morten Nielsens pludselige ildebefindende. Overfor en så mægtig modstander mente selskabet ikke at kunne fortsætte rejsen mod Viborg den dag, men vendte om. Appelone-sagen gik nu i stå et stykke tid. Man har formodentlig ment, det var Appelones hjælpedjævel Thorkiast, der her prøvede at hjælpe Appelone. En hjælpedjævel optrådte nemlig ofte i skikkelse af et lille dyr, en kat, en tudse eller en hare. Troldkvinder kunne også selv forvandle sig til et af disse dyr, hvorfor man kan have troet det drejede sig om en af Appelones medsammensvorne. Ifølge Maren Pedersdatters udlæggelse havde den tredje kvinde i hendes gruppe været Karen Anderskone i Vittrup.

Karen Anderskone

På det følgende tingmøde to dage senere koncentrerede man sig om Karen Anderskone. Allerede ved tingmødet den 8. april, fire uger forinden, havde Karen Anderskones bekendelse fået snakken til at gå på tinget. Man havde ved denne lejlighed diskuteret, hvor længe Karen Anderskone havde haft trolddomsry. Der var forskellige bud. Højeste bud gav Anders Christensen, der aflagde ed på, at Karen Anderskone havde haft trolddomsry i 32 år. Der havde imidlertid ingen konkrete anklager været mod hende. Men nu stod Thomas Madsen i Vittrup frem. Ifølge udlæggelsen havde de tre troldkoner været inde i denne mands hus i katteskikkelse for at tage livet af ham. Nu fortalte han, at han for ti år siden var blevet uvenner med Karen Anderskones mand. Da havde Karen lovet ham ondt. Straks derefter begyndte hans sygdom, og han led skade på hans kvæg. Der kan ikke ses at have sket noget yderligere i de to sager de to følgende tingmøder, men den 27. maj tager man fat på dem igen.

Thomas Juel træder frem

Her dukker Thomas Juels navn op for første gang. Ved tingmødet blev der aflagt beretning om den mislykkede rejse til Viborg. Efter der var blevet forklaret, hvordan „hareskikkelsen“ havde forpurret rejsen, tilbød Thomas Juel Appelone „om hun da straks for tingsdom i de gode folks nærværelse ville spytte ad den onde ånd og undsige ham og intet ville have med ham at gøre“. Men Appelone ville ikke. ”Da ville hun ikke spytte som han begærte af hende”. Thomas Madsen uddybede sin tidligere anklage og mente nu at kunne huske følgende:

”Efter midsommer 1619 lagde Karen Anderskone og Appelone Thomaskone hånd på mig og 14 dage derefter fornemmede jeg min skrøbelighed og mistede en ko. Anden påskedag sidst forleden lå jeg på min seng, og da kom der en hob katte ind til mig. Jeg befalede mig Gud i vold og så faldt der noget på mit gulv ligesom en stor vedstok. Om morgenen da jeg kom ud lå min ko død i båsen. Siden da har jeg ikke haft fjørlighed i mine lemmer, men har måttet støtte mig til en kæp”.

Thomas Madsen anså nu tiden var moden til at sværge Karen Anderskone en fuld trolddomssag over. Han lagde hånden på hendes hoved og kaldte hende en vitterlig troldkone.

Også her gik Thomas Juel ind og stillede Karen det samme spørgsmål, han havde stillet til Appelone. Ville hun i de godtfolks nærværelse spytte ad den onde ånd og undsige ham og intet have med ham at gøre? Men også Karen Anderskone sagde nej. Det kan undre, at de to kvinder sagde nej til dette spørgsmål. I dombogen gives ikke nogen forklaring på nægtelserne.

Spørgsmålet har formodentlig været vel ment fra Thomas Juels side. Men de to kvinder kan have troet, at spørgsmålet var en fælde og ment, at en efterkommelse af opfordringen kunne blive opfattet som en erkendelse af, at de virkelig havde en ond ånd, dvs. en hjælpedjævel. Dermed ville de erkende at de vitterlig var troldkvinder.

Ved det næste tingmøde dukkede en ny anklage op mod Karen Anderskone. Søren Enevoldsen i Nebel, Vorbasse Sogn, vidnede, at dengang Karen Anderskone og hendes mand boede i gården hos ham, blev de vrede på ham, og så mistede han tre af sine kreaturer. Og da de på et tidspunkt kom op at skændes om noget enghø lovede de to ham og hans børn ondt. Så blev hans datter syg i seks år og døde. Flere af Søren Enevoldsens naboer i Nebel bevidnede, at han havde lidt skade på hans kvæg, og at hans datter blev syg og døde.

Thomas Juel går ind i sagen

Thomas Juel, der var mødt op på tingmødet, gik nu aktivt ind i sagen og spurgte Karen Anderskone, om hun ville have et sognevidne fra Vorbasse Sogn vedrørende den tid, hun boede i Nebel. Men hertil svarede Karen Anderskone nej. Man må formode, at hun frygtede, et sådant vidne ville gå hende imod. Men på trods af Karens ønsker opkrævede Thomas Juel alligevel sognevidnet. Peder Sørensen i Elkjær fik opgaven at optage et sognevidne på hans vegne. Ved søndagsgudstjenesten i Vorbasse Kirke blev sognepræsten og de menige sognemænd, som besøgte kirken den dag, spurgt, hvordan Karen havde skikket sig, dengang hun boede i deres sogn. De svarede, at siden Kirsten Boels blev brændt (syv år forinden), havde Karen haft trolddomsry. En af mændene ud-

dybede dette ved at fortælle, at dengang, han fik Kirsten Boels brændt, havde hun udlagt Karen Anderskone for trolddom. Anklagerne mod Karen Anderskone havde nu hobet sig godt og grundigt op. Efter i tre tilfælde at have lovet mennesker ondt havde hun angiveligt været skyld i to menneskers død, at kvæg var gået til, og at Thomas Madsen var blevet krøbling.

Ydermere kom Appelone Thomasdatters sag endelig op i landstinget. Her sendte Manderup Abildgaard sin fuldmægtig Iver Skriver til at føre sagen på hans tjener Anders Christensens vegne. Iver Skriver fremlagde kirkenævnets kendelse og plæderede for stadfæstelse af dommen. Landstinget fandt ingen grund til at gøre andet.

Appelone blev nu underkastet tortur på Anders Christensens gård. Her bekræftede hun den 29. juni historien om, at Karen skulle have været i Thomas Madsens hus i Vittrup i katteskikkelse. Appelone fortalte, at de derved havde taget hans helbred og dræbt hans kvæg. Hendes dreng hed Thiderick.

Den 15. juli kendte kirkenævningerne Karen Andersskone skyldig i at have bedrevet trolddom. Seks uger senere kom sagen for landstinget. Thomas Juel havde påtaget sig rollen som anklager. I modsætning til sagen mod Appelone, hvor Manderup Abildgaard førte sagen via sin fuldmægtig, mødte Thomas Juel selv op på landstinget og førte egenhændigt sagen. Efter at alle vidneudsagnene var blevet læst op, erklærede Thomas Juel kirkenævningernes kendelse for lovlig og ret og mente, den burde ved magt at blive.

De adelige dommere Niels Krag og Gunde Lange gav ham ret. I dommen lagde

Fig. 6.

Forhøret af Karen Anderskone foregik på Thomas Juels herregård Estrupgaard. Foto af Estrup, som det ser ud i dag. Kun dele af den ene sidelænge stammer muligvis fra Thomas Juels tid. Foto: Peter Munch Jensen.

The interrogation of Karen Anderskone took place at Estrupgaard, the Manor of Thomas Juel. A photo of Estrup, as it appears today. One of the wings of the manor contains some parts that could date back to the time of Thomas Juel.

dømmerne vægt ved, at Karen Anderskone havde lovet folk ondt, og at det senere var sket dem ulykke.

Efter dommen blev Karen ført tilbage til Malt Herred, hvor bålet ventede. Men før henrettelsen blev hun forhørt for at finde ud af, om hun havde medskyldige. Forhøret fandt sted den 9. september på Thomas Juels herregård Estrupgaard, hvor hun

udlagde Hans Lassen i Vorbasse samt kogekonen Kirsten Jørgens fra Estrup By samt flere andre.

Motiver

Hvorfor gik Thomas Juel ind i sagen mod Karen Anderskone? Ifølge Kristensen var det hyrdekonen Kirsten Svends bekendelse, der fik Thomas Juel til at starte forfølgelsen. Men denne forklaring er ikke i overensstemmelse med kilderne. Retssagen mod Kirsten Svends blev først påbegyndt fem dage efter forhøret af Karen Anderskone. Faktisk var hun en af dem, som Karen Anderskone udlagde. Da Kirsten Svends først blev endelig dømt ved landstinget den 4. november og hendes bekendelse først forelå yderligere ti dage senere, må Kristensens forklaring afvises. Årsagen til, at Thomas Juel gik ind i sagen mod Anderskone, må have været en anden.

Der er noget søgende over Thomas Juels adfærd i sagen. Han spørger først Karen, om hun vil spytte ad den onde ånd. Da hun næg-

ter det, går han over til at spørge, om hun vil have et sognevidne. Da hun også siger nej til det, lader det til at han er blevet mistænksom, hvorfor han optager sognevidnet alligevel. Da sognevidnet går Karen imod, og anklagerne mod hende hober sig op, bliver Thomas Juel overbevist om hendes skyld. Så overbevist, at han påtager sig personligt at føre sagen mod hende i landstinget.

Der er ikke noget, der tyder på, at Thomas Juel selv havde nogen anklager mod Karen Anderskone. I dombogen er anført en lang række af anklager mod Karen, men ingen fra Thomas Juel selv. Men som herremand havde Thomas Juel pligt til at optræde som juridisk værner for sine underordnede. Der foreligger den mulighed, at en eller flere af dem, der anklagede Karen Anderskone ved herredstinget, har tjent på et af Thomas Juels godser, mest sandsynligt Thomas Madsen, der var hovedanklageren i sagen. Kunne den anklagede ikke stille borgen, var det almindeligt, at den anklagede blev fængslet enten hos anklageren eller hos øvrigheden. Som herremand var Thomas Juel den nærmeste øvrighedsperson for sine underordnede, og da Thomas Madsen beskrives som en krøbling, kan Thomas Juel havde tilbudt at fængsle hende. Der er imidlertid ingen af anklagerne, der bliver omtalt som Thomas Juels tjenere i dombogen. Heller ikke via andre kilder har det været muligt at påvise, at Thomas Juel har været husbond til nogen af de anklagende.

I artiklen „Hekse i Lindknud Sogn“, hvor Thomas Juel nævnes flygtigt, formoder Valdemar Andersen, at Thomas Juels har været husbond til Karen Anderskone (Andersen 1967, s. 132). Thomas Juels rolle som anklager mod Karen ville givetvis være i modstrid med herremandens traditionelle pligt til at være juridisk værner for sine underordnede. Alligevel er det ikke utæn-

keligt, at hun har været i hans tjeneste. Loven påbød alle øvrighedspersoner at sætte sig ud over gængse regler og følge op på mistanker om trolddom.

Men såfremt Thomas Juel har været husbond til Karen Anderskone, behandlede han ikke sine underordnede ens, for i den næste sag, der kom op, sagen mod kogekonen Kirsten Jørgens i Estrup, valgte han at forholde sig passiv.

Kirsten Jørgens

Ved forhøret af Karen Anderskone den 9. september havde hun fortalt, at Kirsten Jørgens var en vitterlig troldkone. Hendes dreng var „*ligesom en sort kat og hed Sortensvend*“. Endvidere fortalte hun, at Kirsten Jørgens havde forgjort kvæget hos Niels Iversen i landsbyen Estrup.

Der kan ikke være nogen tvivl om, at denne udlæggelse var årsag til den efterfølgende retssag mod Kirsten Jørgens. Den begyndte allerede ugen efter forhøret.

Men ifølge Kristensen var Thomas Juel den drivende kraft i retssagen: „*9. november sad hun (Kirsten Jørgens) ihvertfald arresteret, og Thomas Juel samlede nu vidneudsagn mod hende*“.

Dette er ikke i overensstemmelse med kilderne. Førerskikkelsen i processen mod Kirsten Jørgens var førnævnte Niels Iversen. Allerede ved tingmødet den 15. september var han på banen og sigtede Kirsten Jørgens for at have forgjort hans kvæg. Hans sigtelse blev fulgt op af en lang række sigtelser fra beboere i Estrup By. Det er tydeligt, at der var en indædt modstand mod Kirsten i Estrup. Bortset fra en enkelt sigtelse fra en mand i Vittrup, kom alle

beskyldningerne fra denne landsby. Efter at Kirsten gennem ti uger var blevet bombarderet med beskyldninger, svor et kirkenævn hende skyldig ved Malt Herredsting.

Men under hele retssagen på herredstinget hører vi ikke Thomas Juel foretage sig noget som helst. Thomas Juel var i lidt af et dilemma her. For hvem skulle han være værner for i denne sag? Hele byen Estrup lå under hans gods. Han var således husbond for såvel de indbyggere i Estrup, der vidnede imod Kirsten Jørgens, som Kirsten selv. Han har haft en svær dobbeltrolle i denne sag.

Med henvisning til loven vedrørende øvrighedspersoners pligt til at forfølge troldfolk kunne han godt have gået mere ind i sagen, hvis han havde ønsket det. Men Thomas Juel valgte at forholde sig passiv og lod beboerne i Estrup om at køre sagen såvel i herredstinget som i landstinget. Under hele retssagen mod Kirsten Jørgens foretog Thomas Juel kun én eneste ting; 17 dage efter, at kirkenævningerne havde dømt hende skyldig ved herredstinget, mødte han op på Andst Herredsting, hvor den ved landstinget dømte hyrdekone Kirstin Svends blev fremstillet. Efter dommen var hun blevet forhørt i hendes hovedanklager Laurids Clausens hus. Under forhøret havde hun bl.a. fortalt, at det var Kirsten Jørgens, der var skyld i skaden på Niels Iversens kvæg. Dette bad Thomas Juel om at få et tingsvidne på. Tingsvidnet blev senere brugt mod Kirsten Jørgens i landstinget. Her blev også brugt et andet vidne fra tingmødet i Andst den 16. november. Ifølge dette stillede Kirstin Svends sig op „løs og ledig“ på tingsmødet

Fig. 7.

Retsmøde i et landsting. Efter et stik i Christian IV's lovbog fra 1643.

A court hearing of the Provincial parliament.

og „for uden nogen pinsel“ bekendte hun, at Kirsten Jørgens var skyldig i al den skade og ulykke, som Thomas Juel led på hans kvæg. Hun tilføjede, at „når også Kirsten Jørgens kom for, da skulle han vel få det at vide“.

Ifølge Kristensen var skaden på Thomas Juels kvæg motivet for hele hans engagement. Men Kirstin Svends afsløring vedr. kvæget kom således først efter, at Karen Anderskone var brændt og Kirsten Jørgens allerede var oversvoret af kirkenævningerne. Der er således intet belæg for, at det var årsagen til at Thomas Juel gik ind i forfølgelsen.

Retsmødet den 2. december

Lørdag den 2. december 1620 kom Kirsten Jørgens sag for landstinget i Viborg. Denne dag kulminerede processerne i den store udrensning. Uafhængigt af den første udlæggelseskæde havde Anne Peders i Gesten udlagt otte personer. Fire af dem var allerede blevet henrettet. De sidste fire var blevet kendt skyldige ved herredstinget og fik nu sine domme stadfæstet af landsdommerne. Blandt dem var et ægtepar fra Drostrup, Hans Poulsen og hans kone Johanne. Sagerne mod sidstnævnte blev ført af Thomas Juels slægtning Erik Juel til Hundsbæk (ca. 12 km fra Thomas Juels herregård Estrup), der førte sagerne personligt i landstinget.

Så kom turen til Kirsten Jørgens. Sagen blev ført af Niels Iversen fra Estrup og fire andre Estrupboere. Også Kirsten Jørgens blev kendt skyldig. I kendelsen lagde dommerne dels vægt ved at Kirsten havde lovet folk ondt, og at det senere var sket dem, dels ved at hun ikke havde kunnet vise et sognevidne om godt ry fra sit hjemsovn.

De to sidste sager på landstingets dagsorden vedrørte to mænd, som var blevet udlagt

som troldkarle af Karen Anderskone under forhøret på Estrupgaard, Hans Lassen fra Gesten og Chresten Lassen Skrivers i Slaug. I Kristensens redegørelse får man det indtryk, at Thomas Juel bruger udlæggelsen til at sagsøge sidstnævnte, men faktisk forholdt det sig omvendt. Efter at have opkrævet et sognevidne fra Vorbasse kirke om hans gode vandel var det Chresten Lassen, der sagsøgte Thomas Juel for at få udlæggelsen kendt magtesløs. Thomas Juel havde efter forhøret af Karen Anderskone bekendtgjort hendes udlæggelse på Malt herredsting og fået tingsvidner på den. Men der er ingen belæg for, at han foretog sig yderligere.

Udlæggelsen kunne dog i sig selv have været farlig nok. Selv om recessen forbød brugen af udlæggelser som beviser, kunne det at sidde beskyldninger overhørig medvirke til opbygningen af et trolddomsry, og det kunne være farligt. Ved flere af domsafsigelserne i 1619-21 udrensningen – herunder dem over Karen Anderskone og Kirsten Jørgens – havde landsdommerne lagt vægt ved, at den dømte tidligere havde haft trolddomsry. Via sin fuldmægtig Jesper Persen i Knurborg, forlangte Chresten Lassen nu sit „gode navn og ry“ rensat for beskyldningen. Thomas Juel mødte op i retten og forsvarede udlæggelsen. Over for retten erklærede han udlæggelsen for „ret at være og borde ved magt at blive“.

Men landstinget gik Christen Lassens vej og erklærede udlæggelsen magtesløs. Dommerne henviste til det gode sognevidne, til recessen vedrørende ugyldigheden af udædiske menneskers vidnesbyrd, og til at udlæggelsen ikke var blevet bekræftet med andre vidnesbyrd om trolddomsgerning.

Også Hans Lassen ville have rensat sit navn. Han havde allerede den 18. november fået landstinget til at frikende ham for Karen

Anderskones udlæggelse. Men efterfølgende var han også blevet udlagt af førnævnte Kirsten Svends. Nu fik han landstinget til at rense sig også for denne beskyldning.

Fig. 8.

Bålhenrettelse ved den såkaldte stigemetode. Det var denne metode, man brugte ved de danske heksebrændinger. Nederlandske kobberstik fra slutningen af det 16. årh.

A burning pyre execution using a ladder was prevalent in the Nordic countries. It was also the most common technique utilized in Danish witch burnings.

To af Karen Anderskones udlæggelser var altså blevet erklæret magtesløse. Men hendes udlæggelser havde bidraget til domfældelsen af Kirstin Svends og Kirsten Jørgens stod til at blive brændt.

Anne Peberfyldte

Men forinden skulle også Kirsten Jørgens forhøres. Det vides ikke, hvor forhøret kom til at foregå, men det kan have foregået på

Estrupgaard, da hun jo sad fængslet her under retssagen på herredstinget. Under forhøret udlagde hun en kvinde i Føvling, Anne Terkildsdatter Peberfylde, der i det nye år blev oversvoret en trolddomssag af kirkenævnet. Sagen mod Anne Peberfylde er ikke med i Kristensens redegørelse, men i denne retssag kom Thomas Juel atter på banen. Igen påtog han sig at føre sagen i landstinget. Om han mødte op selv i landstinget, som i Karen Anderskone-sagen, eller om han sendte en fuldmægtig til at føre sagen, kan desværre ikke afgøres, da kun tingbogen og ikke landstingets dombog for 1621 er bevaret. Modsat dombøgerne, der giver udførlige redegørelser for retssagens forløb, giver tingbøgerne kun korte referater af sagen. Der anføres således ikke, om sagen bliver ført via fuldmægtig, eller om anklageren selv møder op i retten. Retssagen mod Anne Peberfylde kendes således ikke i alle detaljer, men af referatet fremgår det i store træk, hvad sagen gik ud på.

Det fremgår heraf, at Anne Peberfylde var en tiggerske, der ifølge et sognevidne længe havde haft trolddomsry. Der var en lang række klager mod hende. Flere af vidnerne fortalte om tilfælde, hvor hun var blevet vred, fordi hun ikke fik så meget mad, som hun havde bedt om. Derfor havde hun forgjort deres husdyr. Hun havde også forgjort en mand, så han blev ravende gal og ville drukne sig i brønden. Han kom sig imidlertid, men kort tid derefter blev hans kone „*unaturlig syg og døde deraf*“. Før sin død havde hun klaget på Anne Peberfylde. Af tingbogens referat fremgår det, at udlæggelsen fra Kirsten Jørgens blev fremlagt under retssagen.

Dommerne fandt ingen grund til at underkende kirkenævnets kendelse.

I lighed med Karen Anderskone-sagen kan der ikke med sikkerhed fastslås nogen be-

grundelse for, hvorfor Thomas Juel påtog sig at føre sagen mod Anne Peberfylde. Han har ikke ifølge tingbogen selv haft nogen klager mod hende. Men også her kan det have været underordnede på hans gods, der var de anklagende, og som han optrådte som juridisk værner for. Føvling Sogn er nabosogn til Folding Sogn, hvor hans herregård Sønderkov lå.

Med dødsdommen over Anne Peberfylde blev der sat punktum for den store hekseudrensning i det sydvestlige Jylland. Der gik adskillige år, før der kom en ny proces i de fire herreder. Thomas Juel kan ikke ses at have deltaget i flere processer i området.

Adelige som sagførere

Sammenligner vi kildematerialet med Kristensens redegørelse, står vi således tilbage med et noget mere beskedent engagement fra Thomas Juels side. Af de processer, Kristensen gør rede for, spiller Thomas Juel egentlig kun en større rolle i processen mod Karen Anderskone. Til gengæld viser det sig, at han også er gået ind i sagen mod Anne Peberfylde, hvad der ikke tidligere har været kendt. Status er, at han tog en aktiv rolle i to processer i udrensningen 1619-21. I den ene vides han med sikkerhed at have mødt personligt op i landstinget og ført sagen. I den anden har han muligvis ladet sig repræsentere ved en fuldmægtig. Spørgsmålet er, om det er lidt eller meget sammenlignet med andre adelsmænd på hans tid. Hvor almindeligt var det egentlig, at de adelige øvrigheds personer gik ind i denne slags processer? Var der nogen forskel på, hvor almindeligt det var for menige adelsmænd sammenlignet med kongens lensmænd? Hvor almindeligt var det, at en adelsmand personligt gik ind og førte sagen i landstinget, sådan som Thomas Juel gjorde

de i Karen Anders-sagen? Ifølge Kristensen var det meget usædvanligt i trolddomssager, dog uden at han dokumenterer det.

Spørgsmålene er aldrig tidligere blevet tilfredsstillende belyst rent statistisk. I sin bog „Troldkvinden og hendes anklagere“ har Merete Birkelund foretaget to undersøgelser af, hvem anklagerne var ved de danske trolddomsprocesser (Birkelund 1983, s. 67 ff.), en lokal undersøgelse, der vedrører de tre østjyske len: Århusgård, Skanderborg og Åkjær, og en generel, der vedrører Nørrejylland og øerne. Kun i den lokale undersøgelse er der brugt originalt kildemateriale i form af landstingsdombøger.

I den generelle undersøgelse er der brugt trykt materiale i form af referater af processer i lokalhistorisk litteratur m.m. Dette gør, at anklageren i næsten 40 % af tilfældene er uoplyst, hvilket er utilfredsstillende. Den lokale undersøgelse har den svaghed, at den kun viser forholdene for et lille område, og at resultaterne derfor kan være atypiske, hvad Merete Birkelund selv formoder, de er. Ydermere er der i undersø-

gelserne ikke skelnet mellem adelige og andre øvrighedspersoner, såsom præster og biskopper, borgmestre, rådmænd og herredsfogeder, men alle øvrighedspersoner tages med under ét og sammenlignes med privatpersoner. Endelig så skelnes der ikke mellem, om øvrighedspersonen personligt har ført sagen i retten, eller om vedkommende har sendt en fuldmægtig.

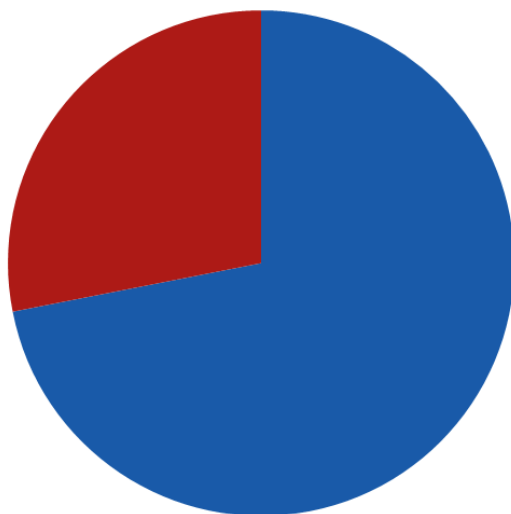
For at belyse de aktuelle spørgsmål har jeg derfor undersøgt adelens indsats i hele Nørrejylland i 10-årsperioden 1616-1626. Herved har jeg brugt det af Jens Chr. Johansen indsamlede materiale i form af fotokopier af alle trolddomssagerne i Viborg landstings dombøger, der nu ligger i Dansk Folkemindesamlings arkiver. Perioden er valgt, fordi det er i denne periode, trolddomssagerne kulminerede i Nørrejylland. Ud fra de bevarede dombøger og tingbøger fra det 17. årh. har Johansen påvist, at 60% af alle trolddomssager i Nørrejylland lå i de første otte år efter Christian IV's trolddomsforordning fra 1617. Det er også her, den store udrensning i det sydvestlige Jylland finder sted.

- sager ført udenom adelen
- sager ført af adelen

Fig. 9.

Trolddomsager ved Viborg landsting 1616-26. Kilde: Viborg Landstings dombøger.

Witchcraft cases brought before the Provincial parliament of Viborg 1616-26. Source: Court sentence record book for the Provincial parliament of Viborg.

Der ligger derfor et stort materiale fra denne ti-årsperiode. I alt er der bevaret 348 trolddomssager i dombøgerne.

Herudover er der bevaret 87 sager i tingbøgerne, som ikke er dokumenteret i dombøger, da der er huller i dombogs-rækkerne. Tingbøgerne er imidlertid i praksis ubrugelige til undersøgelsens formål, da de er så kortfattede, at den anklagedes stilling og stand ofte ikke kan afgøres. Ydermere angives det aldrig om den der stævner er mødt personlig i retten eller har ladet sig repræsentere ved ombud. De er derfor ikke taget med i undersøgelsen.

Formålet med undersøgelsen er at få et generelt mål på, hvor hyppigt det var, at adelige gik ind i trolddomssager og førte sagen. Der er her ikke skelnet mellem, om vedkommende optrådte som anklager eller som forsvarer for en anklaget.

Resultatet af undersøgelsen fremgår af figurerne 9 og 10 samt af tabel 1. I det undersøgte materiale har adelige i 29% af tilfældene påtaget sig at føre sagen. Af

de 102 sager, der blev ført af adelige eller deres fuldmægtige, stod lensmænd for 65% af sagerne, medens menige adelsmænd og adelsdamer stod for resten.

I alt påtog 48 adelige sig at føre sager i landstinget, enten personligt eller ved fuldmægtig. Heraf var ni kvinder. Godt halvdelen af de adelige førte kun en enkelt sag. De øvrige førte mellem to og otte sager. Helt i toppen lå lensmanden i Skanderborg, Laurids Ebbesen, med otte sager. Kun to menige adelsmænd førte mere end to sager.

Vedrørende spørgsmålet, hvor almindeligt, det var, at en adelig selv mødte op i landstinget og førte sagen, så bekræfter undersøgelsen, at det virkelig var usædvanligt. I de allerfleste af de sager, der blev ført af adelige, lod de sig repræsentere ved en fuldmægtig. Det gælder såvel lensmænd (94% af tilfældene) som menige adelsmænd (78% af tilfældene). Da en kvinde ikke selv måtte føre en sag i retten, gælder det for alle adelsdamerne.

Kun i 12 tilfælde (12%) mødte den adelige op personligt og førte sagen. I toppen ligger

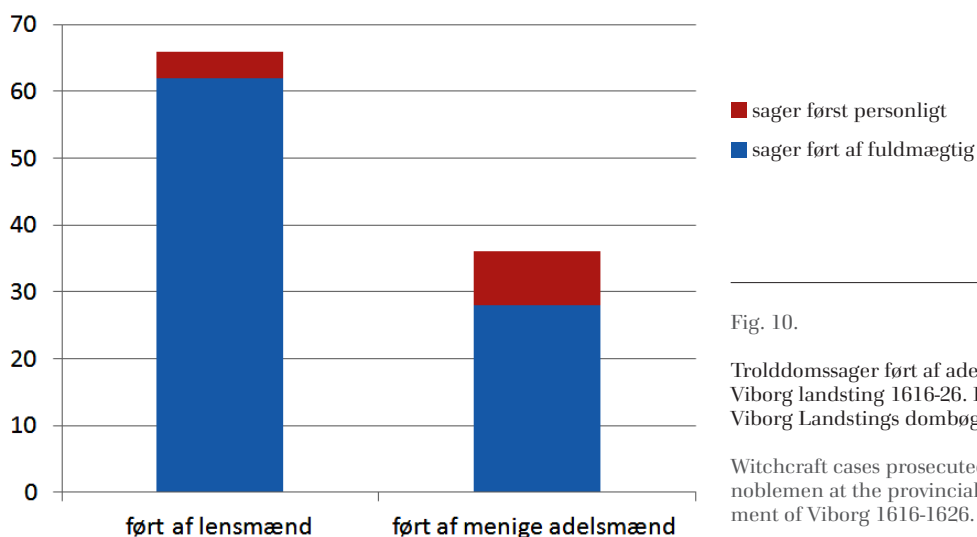

Fig. 10.

Trolddomssager ført af adelige ved Viborg landsting 1616-26. Kilde: Viborg Landstings dombøger.

Witchcraft cases prosecuted by noblemen at the provincial parliament of Viborg 1616-1626.

Adelsmand/kvinde		□ Sendte fuldmægtig ▲ mødte selv i landstinget
Laurids Ebbesen	lensmand	□□□□□□□ (9 sager)
Esge Bilde	lensmand	□□□□□□□ (7 sager)
Otte Skeel	lensmand	□□□□▲▲ (6 sager)
Manderup Parsberg	lensmand	□□□□□ (5 sager)
Jørgen Skeel	lensmand	□□□□ (4 sager)
Kristen Holk	lensmand	□□□□ (4 sager)
Ulrik Sand	lensmand	□□□□ (4 sager)
Erik Juel	ikke lensmand	▲▲▲▲ (4 sager)
Knud Gyldenstjerne	lensmand	□□□ (3 sager)
Eske Brok	lensmand	□□□ (3 sager)
Tønne Friis	lensmand	□□□ (3 sager)
Jacob Skram	ikke lensmand	□□□ (3 sager)
Anders Friis	lensmand	□□ (2 sager)
Hans Dyre	lensmand	□□ (2 sager)
Tonne Friis	lensmand	□□ (2 sager)
Tyge Brahe	lensmand	▲▲ (2 sager)
Chresten Høgh	ikke lensmand	□□ (2 sager)
Jost Høgh	ikke lensmand	□□ (2 sager)
Frederik Munk	ikke lensmand	□□ (2sager)
Margrethe Lange	ikke lensmand	□□ (2sager)
Anne Krabbe	ikke lensmand	□□ (2sager)
Sophie Brahe	ikke lensmand	□□ (2sager)
Otte Chr. Rosenkrans	ikke lensmand	□▲ (2sager)
Chresten Holk	lensmand	□ (1sag)
Christoffer von Gersdorf	lensmand	□ (1sag)
Godslev Budde	lensmand	□ (1sag)
Holger Rosenkrantz	lensmand	□ (1sag)
Iver Juel	lensmand	□ (1sag)
Jørgen Kaas	lensmand	□ (1sag)
Kaj Rantzau	lensmand	□ (1sag)
Laurids Lindenov	lensmand	□ (1sag)
Verner Parsberg	lensmand	□ (1sag)
Oluf Parsberg	lensmand	□ (1sag)
Chresten T. Sehested	ikke lensmand	□ (1sag)
Dorete Skeel	ikke lensmand	□ (1sag)
Falk Gøye	ikke lensmand	□ (1sag)
Frands Jørgensen Duc	ikke lensmand	□ (1sag)
Henrik Bilde	ikke lensmand	□ (1sag)
Hilleborg Clausdatter Daa	ikke lensmand	□ (1sag)
Karin Lunge	ikke lensmand	□ (1sag)
Kirstin Kaas	ikke lensmand	□ (1sag)
Manderup Abildgaard	ikke lensmand	□ (1sag)
Maren Juel 1618	ikke lensmand	□ (1sag)
Margrethe Rosenkrantz	ikke lensmand	□ (1sag).
Peder Munk	ikke lensmand	□ (1sag)
Mogens Kaas	ikke lensmand	▲ (1sag)
Olof Krabbe	ikke lensmand	▲ (1sag)
<u>Thomas Juel</u>	ikke lensmand	▲ (1sag)

Tabel 1.

Tabel over adelige, der enten ved fuldmægtig eller personlig førte sager vedr. trolddom i årene 1616-1626.

Table of nobles who prosecuted witchcraftcases in the years 1616-1626, either personally (triangles) or by solicitor (retangles)

Thomas Juels slægtning Erik Juel, der førte fire sager personligt. Lensmændene Otte Skeel og Jacob Skram førte hver to sager, medens de sidste fire sager blev ført af menige adelige, der kun gjorde det en enkelt gang, heriblandt Thomas Juel.

Konklusion

Adelsmanden Thomas Juel til Estrupgaard og Sønderkov er på grund af sin rolle i den sydvestjyske hekseudrensning 1619-1621 blevet fremstillet som en engageret heksejæger, der foranlediget af sygdom i hans kvægbesætning gik ind i forfølgelserne og drev sit engagement langt videre, end hvad der var almindeligt for en mand af hans stand. Men en analyse af de skriftlige kilder giver et helt andet billede. Intet tyder på, at Thomas Juels motiver for deltagelsen i forfølgelsen har været sygdom i hans kvægbesætning. Mere sandsynligt er det, at han har ønsket at leve op til sin rolle som juridisk værner for sine underordnede eller/og til påbuddet i Christian IV's trolddomsforordning.

På bundlinjen står, at Thomas Juel påtog sig at føre to af sagerne i udrensningen 1619-21, den ene personligt, muligvis også den anden, medens han i de øvrige sager spillede en betydelig mindre rolle, ikke mindst sammenlignet med hvordan sagerne tidligere er blevet fremstillet. I processen mod kogekonen Kirsten Jørgens vælger han i det store og hele at holde sig udenfor, formodentlig fordi såvel den anklagede som anklagerne var hans underordnede.

En undersøgelse af adelens rolle i de jyske trolddomsprocesser i perioden 1616-26 tyder på, at det ikke var almindeligt for den menige adel i Jylland at gå ind i trolddoms-sager på dette tidspunkt. Gjorde man det

drejede det sig kun om en enkelt eller to gange, yderst sjældent flere.

Påtog en adelsmand sig at føre sagen skete det som regel ved en fuldmægtig. Kun i 12% af tilfældene mødte den adelige selv op i landstinget og førte sagen. I den forstand var Thomas Juels indsats lidt usædvanlig, men ikke exceptionel.

Der kan ikke være nogen tvivl om, at Thomas Juel har troet på troldfolkenes eksistens. Hans deltagelse i processerne 1620-21 samt 20 år senere ved forhøret af Maren Splids på Riberhus peger klart i den retning. I begge tilfælde kan der imidlertid anføres andre mulige bevæggrunde end en særlig personlig interesse for trolddomsprocesser. Nogen stor heksejæger var Thomas Juel ikke.

Noter

1. Ifølge folketroen havde en troldkvinde/troldmand altid en hjælpedjævel, en "drenge", der hjalp med at udføre trolddom.

Litteratur

Andersen, Valdemar 1967: Hekse i Lindknud Sogn, *Ribe Amts Årbog* 1967 s. 126-134.

Birkelund, Merete 1983: *Troldkvinden og hendes anklagere*, Viborg.

Bricka, Carl Frederik 1887-1905: *Dansk Biografisk Lexicon*, København.

Grønlund, David 1973: *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker*, 2. udgave ved Historisk samfund for Ribe Amt.

Henningsen, Gustav 1991: *Heksejægeren på Rugård. De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-87*, Ebeltoft.

Holm, Grethelise 1984: *Maren Splids – en heks fra Ribe*, Vojens.

Kristensen, H. K. 1968: *Hovedgården Estrup i Malt Herred*, Varde.

Johansen, Jens Christian V. 1991: *Da Djævelen var ude- Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense.

Skeel, Vilhelm Samuel 1871: *Optegnelser om Familien Skeel*, København.

Andre kilder

Upublicerede:

Viborg Landstings Dombøger 1616-26, serie A, B og C.

Viborg Landstings dombog 1621.

Publicerede:

Koldinghus Reces, 1578, paragraf 18 og 19.

Kalundborg Reces artikel 8.

Chr. IV's forordning „Om Troldfolk og deris medvidere“ af 1617.

Recesserne og forordningen kan bl.a. ses i Arnold Kæsellers Heksetro og hekse på Mors, s.150.

Summary

Thou shalt not suffer a witch to live

The nobleman Thomas Juel of Estrupgaard and Sønderskov, has been epitomized as a committed witch-hunter, due to his role in the witch-hunts of 1619-1621 in South Western Jutland. Initially spurred on by an outbreak of sickness within his livestock herd, he supported witch-hunts and involved himself to a degree that was far from the norm for a man of his standing. However, an analysis of the written sources gives an entirely different picture. There is no indication at all of sickness amongst his livestock being an instigating factor behind his involvement. It now seems more probable, that he wished to be seen as living up to his legal role as a nobleman in safeguarding and upholding the letter of the law unto his subordinates and/or the directives within the Sorcery Act issued by King Christian IV.

The bottom line is, that Thomas Juel took it upon himself to conduct two of the witch-hunt cases from 1619-21 – at least one of these and perhaps also the other personally, whilst he played only a minor role in the other cases; not least in comparison with how the cases have previously been presented. During the process against a cook Kirsten Jørgens, he strived on the whole to keep himself out of the proceedings, most likely because the accused as well as the counsel for the prosecution were his own subordinates.

An investigation of the nobility's role in Jutland's witchcraft trials during the period 1616-26 indicates that it was not customary for the lower ranking members of the aristocracy in Jutland to actively take part in witchcraft cases at this time. When they

did, it was often only one or two times and very rarely more.

If a nobleman undertook the prosecution of a case, the role was in practice carried out by a clerk. In only 12% of all the cases do members of the nobility themselves actually attend the court and lead the prosecution. When seen in this light, the actions of Thomas Juel do indeed seem to be unusual, but they are not exceptional.

There can be no doubt that Thomas Juel believed in the existence of these witches. His participation in the witchcraft trials of 1620-21 as well the interrogation of Maren Splid 20 years later at Riberhus Castle clearly underlines this belief. In both cases however, there are other possible motives behind his actions other than a particular personal interest for witchcraft trials. Thomas Juel was no prodigious witch-hunter.

Peter Munch Jensen
Museumsinspektør

BY, MARSK OG GÆST

Pottemageren
i Enderup

Jyske storkmandsgårde
i ældre middelalder

Middelalderlig
træskulptur

En troldkvinde må
du ikke lade leve

Nørregårdgravpladsen